

Catherine Samary - Mandels syn på övergången till socialismen

Innehållsförteckning

Inledning: Ernest Mandels konsekvens.....	1
Trotskijs förutsägelse.....	4
A. Diskussioner om ”övergångssamhällena”: kapitalistiskt återupprättande som bedömningsgrund.....	7
A.1 Debatten om de statskapitalistiska teorierna och de ekonomiska kategorierna i samhällen av sovjetisk typ.....	8
A.2 Debatten om en ”ny klass”.....	13
A.3 Orsakerna till den historiska vändpunkten: förändringar i den ”tredelade kampen”.....	14
Frånvaron av en proletär antibyråkratisk revolution.....	15
A.4 Den ”mjuka” kontrarevolutionen.....	16
A.5 Än en gång om den samhällsliga karaktären på staten i ett övergångssamhälle.....	18
B. Att ompröva och omformulera debatten om socialismen.....	20
Det ”socialistiska distributionsättet”.....	20
Medlen måste stämma överens med målen.....	21
Marknadens roll: debatten mellan Mandel och Nove.....	22
Debattens utveckling.....	26

Denna artikel diskuterar tre i grunden sammanhängande diskussioner: 1) om det socialistiska samhället som sådant, 2) om uppfattningen om en ”övergång till socialismen”, och 3) om karaktären på de (tidigare) ”formellt existerande socialistiska” samhällena – och den förvandling de nu genomgår.

Först ska jag sammanfatta Ernest Mandels konsekventa sätt att närma sig dessa frågor under årens lopp. Sedan ska jag titta på några av de viktigaste diskussionerna för att bedöma styrkan och svagheter hos Mandels bidrag. I ljuset av den pågående processen av kapitalistiskt återupprättande kan vi idag på ett bättre sätt tänka igenom och formulera några av hans ståndpunkter om de så kallade socialistiska länderna. Som avslutning kommer jag att titta tillbaka på diskussionen om den vidare och nu centrala frågan: kampen för ett socialistiskt samhälle.

Inledning: Ernest Mandels konsekvens

Speciellt i sina föreläsningar – och det lärde jag mig av honom – betonade Ernest Mandel ofta det marxistiska tänkandets begränsningar vad gäller uppbygget av ett socialistiskt samhälle, det vill säga om övergångssamhällena mellan kapitalism och socialism. Medan Marx kunde utveckla sina begrepp i **Kapitalet** på grundval av sina kunskaper om sin tids mest utvecklade kapitalistiska samhällen, så vägrade han att drömma om någon ”modell” för socialismen. 1900-talets marxister tvingades utveckla teorier om samhället under övergången från kapitalism till socialism ”alltefter som de gick framåt”, och alltid i fattiga snarare än utvecklade länder. Utöver att stalinismen förtryckte det marxistiska tänkandet inifrån, så gav den upphov till ytterligare teoretiska svårigheter. Enligt Mandel stod således de marxister som försökte förstå länderna i Östeuropa inför ”ett grundläggande problem: de teoretiska ramar som krävs för att analysera samhällen på väg från kapitalism till socialism existerar ännu inte till fullo... [Därför] är det ytterst svårt att avgöra vilken utveckling som beror på byråkratiskt förfall och vilken som är historiskt oundviklig.” Han tillade: ”Vi känner till Marx’ tankar om socialismen, och även om det är svårt att ingående definiera vad socialismen är,

så känner vi ganska väl till vad den inte är.”¹

Under nästan hela hans liv, bestämdes Mandels syn på vad socialismen var helt och hållet av hans övertygelse om att socialismen innebar direkt självorganisering, *utan behov av pengar*. Senare diskussioner om socialismen har visat att denna ”negativa definition” inte var så tydlig som han trodde.

- 1) Ernest Mandel vidhöll konsekvent en klassisk tolkning av Marx’ och Engels’ skrifter om socialismen, som ett samhälle grundat på ”direkt associerade producenter” som skulle använda sitt eget direkta omdöme för att fördela resurserna och organisera produktionen och distributionen. Givetvis är ett av det socialistiska befrielseprojektets mål att avskaffa de samhällsförhållanden som döljs av varurelationerna på den kapitalistiska marknaden. Mandel definierade ofta detta mål som ett bortvittrande av varukategorier som var knutna till ett allt större överflöd och en ökande självorganisering. I debatten med Alec Nove riktade Mandel in sina argument på om det är möjligt att uppnå det han hävdar vara ”den marxistiska politikens mål – socialism utan varuproduktion.”² Han knyter möjligheten att uppnå detta mål till utvecklingen av produktivkrafterna.

Mandel såg därför socialismen på ett traditionellt marxistiskt sätt: resultatet av arbetarnas världsomspännande motstånd mot den mest utvecklade kapitalismen som ett sammanhängande internationellt system. Det faktum att den socialistiska revolutionen hade segrat i kapitalismens periferi och inte fick någon hjälp från revolutioner i de utvecklade kapitalistiska länderna innebar att de postkapitalistiska länderna inte kunde vara ”socialistiska”. Det var inte ett resultat av det stalinistiska förfallet utan av underutvecklingen och isoleeringen (vilka i sig själva var avgörande villkor för stalinismen).

- 2) Mandels uppfattning om ett ”samhälle under övergång till socialismen” ligger i linje med bolsjevikernas sätt att närma sig frågan på 1920-talet. Detta begrepp fördes fram för första gången efter oktoberrevolutionen. Det skilde sig därför något från den uppfattning om socialismen som en ”övergång till kommunismen” som kan återfinnas hos Marx. Det hängde strukturellt samman med tanken att maktövertagandet i Ryssland bara var det första steget i en internationell process av motstånd mot det internationella kapitalistiska herraväldet. För bolsjevikerna var det målen för revolutionen och det nya samhället som var ”socialistiska” – inte deras samhälleliga verklighet. Klasser, olika sorters ägande, marknaden och underutvecklingen kunde inte avskaffas från den ena dagen till den andra och inte heller utan hjälp från socialistiska segrar i de utvecklade länderna. Det var omöjligt med socialism ”i ett land” och under förhållanden av underutveckling. Men genom att ha brutit den svagaste länken i den ”imperialistiska kedjan” kunde det uppmuntra till ytterligare motstånd och göra det möjligt att påbörja en socialistisk omvandling av Sovjetunionen.

I detta system betraktades Sovjetunionen som ett blandsamhälle, vars dynamiska kraft rörde sig mot en socialistisk omvandling under en arbetarstat. De inledande formuleringar som bolsjevikerna använde var beskrivande, och ställde ”sektorer” som hade att göra med olika produktionsförhållanden och ägande (”socialistiskt”, kapitalistiskt, privategendom i liten skala) sida vid sida, alla underkastade en statlig kontroll. Själva planen betecknades som ”socialistisk”. Preobrazjenskij utvecklade en uttömmande syn på den motstridiga logiken i ett övergångssamhälle som omges av en mycket produktiv kapitalistisk omgivning. Han formulerade det som en konflikt mellan värdelagen och ”lagen om socialistisk ackumulation”. De viktigaste uppgifter som samhället under övergång till socialismen hade att genomföra var att utveckla produktivkrafterna och omvandla samhällsförhållandena. På

1 Ernest Mandel, ”What is Bureaucracy?”, i Tariq Ali, red, **The Stalinist Legacy: Its Impact on 20th-Century World Politics**, Harmondsworth 1984, s 78.

2 Mandel, ”In Defence of Socialist Planning”, *New Left Review*, nr 159, september/oktober 1986, s 5.

nationell och internationell nivå uttryckte den permanenta revolutionens program de uppgifter som skulle fullbordas, från revolutionens grundläggande förutsättningar och till att lägga det framtida socialistiska samhällets materiella, ekonomiska och kulturella grundvalar.

Mandel utvecklade sin egen analys inom dessa teoretiska ramar, som ställdes inför byråkratiseringen av det sovjetiska samhället och Stalins tillkännagivande att socialismen kunde byggas (och 1936 faktiskt hade byggts) i ett enda land.

Det viktigaste drag som Mandel betonade för att belysa de (existerande) övergångssamhällets icke-socialistiska karaktär, utöver att de fullständigt förnekade arbetarna all makt att ta beslut, var att pengar och varukategorier fortlevde. Å andra sidan knöt han det faktum att värdelagens makt var begränsad och att den sovjetiska planeringen till sitt huvudinnehåll inte var en vara, till dessa samhällets icke-kapitalistiska karaktär.

I stället för att bara placera de olika produktionsförhållandenas aspekter sida vid sida, betonade Mandel mer och mer behovet att analysera övergångssamhällets ”speciella produktionsförhållanden” som sådana:³ som förhållanden som var ”varken kapitalistiska eller socialistiska”.

Mandel ansåg inte att denna övergångsmiljö där varukategorier och en del marknadsförhållanden skulle fortsätta att existera var något kortvarigt eller ens begränsat till de underutvecklade länderna. Den var på ett grundläggande sätt knuten till produktivkrafternas underutveckling i jämförelse med de behov som fortfarande behövde tillfredsställas i världsskala.

På samma sätt som Preobrazjenskij underströk Mandel därför den varaktiga *motstridiga logik* som skulle finnas så länge det inte existerar något överflöd. Oftare formulerade han det som en konflikt mellan planeringens logik och de fortfarande existerande marknadernas (världsmarknaden, konsumtionsvarumarknaden, och så vidare) logik, eller som en konflikt mellan ”de borgerliga fördelningsnormerna” (till var och en efter arbete) och planens logik.

Eftersom frågorna om den socialistiska omvandlingen inte ställdes (och inte kommer att ställas) bara på kort sikt (under den revolutionära perioden), så hävdade Mandel bestämt att det krävdes materiella stimulansåtgärder, på samma gång som han betonade de motsättningar som penningmotiv kunde ge upphov till.⁴ Därför lade han tonvikten vid de stimulansåtgärder som kunde stimulera kollektivt handlande, förbättring av arbetsförhållanden, utbildning och ansvar.

- 3) Oktoberrevolutionens förfall fick Mandel att försöka förstå en annan källa till utsugning och alienering som var knuten till byråkratiseringen av arbetarstaten: planeringen kunde i sig själv dölja samhällsförhållanden som innebar utsugning och utanförskap. Sådana förhållanden fanns i själva verket på de produktionsområden som Mandel analyserade som direkt underkastade planeringen (utan aktivt deltagande av pengar). Mandels analys av byråkratin betonade effekterna av maktdelegering och arbetsdelning i underutvecklade samhällen och hur de förvärras av politiska förhållanden. Hans analys av arbetarstatens byråkratisering stärkte hans teoretiska uppfattningar och politiska slutsatser. Han betonade att det bara är arbetarnas egen aktivitet och självorganisering som kan möjliggöra de nödvändiga förutsättningar som krävs för en socialistisk framtid, nämligen att både staten och marknaden vittrar bort.

3 Se till exempel Mandels debatt med Hillel Ticktin, ”Once Again on the Trotskyist Definition of the Social Nature of the Soviet Union”, *Critique* nr 12, höst-vinter 1979-1980, s 117-126.

4 Se exempelvis angående debatten på Kuba, Mandel, ”The Law of Value in Relation to Self-Management and Investments in the Economy of the Workers States: Some Remarks on the Discussion in Cuba”, *World Outlook*, 1963.

I enlighet med Mandels starka ”materialistiska” övertygelse, var det produktivkrafternas underutveckling som satte gränsen för att få bukt med både varurelationerna och det byråkratiska herraväldet. Men Mandels politiska ståndpunkt stegrade sig mot de rätlinjiga och fatalistiska versionerna av den ”historiska materialismen”. Underutvecklingen av produktivkrafterna innebar inte att det var omöjligt att göra motstånd mot det byråkratiska förfallet, eller att marknadsförhållandena ”nödvändigtvis” måste vara förhärskande. Det var på denna grundval han gick mot Charles Bettelheim, på basis av en konkret och teoretisk analys av produktionsförhållandena i dessa speciella samhällen: det vill säga samhälleliga produktionsförhållanden inte bara i varje enskild fabrik utan också mellan fabrikerna.⁵

Precis som Preobrazjenskij gjorde Mandel (liksom senare även Brus) en grundläggande *skillnad mellan förekomsten av ”marknadskategorier”* (priser, löner, etc) *och att värdelagen var förhärskande*, där det förstnämnda inte var ”bevis” på det andra. Han utvecklade därför en analys om pengarnas (och prisernas) roll inom olika delar av ekonomin, och hävdade att arbetet hade en direkt samhällelig karaktär i planeringssystemet, trots dess byråkratiska drag och slöseri. I huvudsak hävdade han detta på grundval av det inte fanns några ”marknads-sanktioner” (konkurs, arbetslöshet) mot dålig planering. Det viktigaste kännetecknet på den byråkratiska planeringen var den dåliga kvaliteten eller underproduktionen av bruksvärden.

Trotskijs förutsägelse

De marxistiska diskussionerna om vilken karaktär Sovjetunionen och liknande samhällen hade utvecklades längs dessa linjer. De tvingades också utvärdera Trotskijs prognos att det inte skulle finnas någon plats i historien för ett speciellt byråkratiskt produktionssätt. Även om Trotskij lämnade frågan öppen om byråkratin skulle kunna omvandla sig till en klass om den lyckades krossa arbetarklassens förmåga till motstånd, så ställde han som grundläggande alternativ upp antingen en socialistisk, antibyråkratisk revolution eller ett kapitalistiskt återupprättande: det ena eller det andra antogs ske snabbt.

Det faktum att det byråkratiska styret bredde ut sig geografiskt och blev relativt långvarigt verkade ge trovärdighet åt de analyser som antingen påstod att byråkratin var ett direkt verktyg för den internationella borgarklassens makt, eller att den kunde utkristallisera sig (eller redan hade utkristalliserat sig) till en ny klass.

Mandel tillbakavisade konsekvent dessa argument på grundval av att det byråkratiska förfallet – och till och med kontrarevolutionen – inte avskaffade (utan till och med stärkte) dessa samhällens icke-kapitalistiska drag och inte lyckades krossa arbetarnas motstånd mot den byråkratiska diktaturen. Det innebar att Trotskijs grundläggande alternativ fortfarande gällde, även om det stod och vägde under flera decennier till. Mandel försökte analysera varför det kunde stå och väga så länge. Men han upprepade ofta att några årtionden inte var så lång tid historiskt sett (den tid som krävdes för klasser att konsolidera sig), och han hävdade att en kapitalistisk kontrarevolution skulle vara tvungen att montera ner staten och undergräva arbetarna, och inget av detta hände förrän på 1980-talet.

På internationell nivå betonade Mandel det speciella med Andra världskriget, som slutade med delvisa nederlag för arbetarklassen men inom ramen för fascismens nederlag, en utbredning av revolutionen (till Jugoslavien och Kina) och ökande arbetaraktivitet. Arbetarnas förmåga till motstånd hade inte krossats, även om de subjektivt inte förmådde ge klasskampen en konsekvent socialistisk dynamik. Alliansen mellan den ”demokratiska borgarklassen” och stalinismen mot fascismen kunde för en tid befästa båda regimerna, men under hårt tryck från arbetarklassen. Både

⁵ Se Mandel, ”Varukategorierna i övergångsskedet”, i [Planeringsdebatten på Cuba](#), på marxistarkiv.se, och Mandel, ”The Economy of the Transition Period”, kapitel 16 i **Marxist Economic Theory**, London: Merlin Press, 1971, s 605-653.

efterkrigstidens kapitalistiska system och byråkratin i arbetarstaterna var tvungna att ta med detta i beräkningen. Det spelade en avgörande roll för Mandels förståelse både av senkapitalismen och byråkratin reformer.

I Mandels analys stärkte dessa speciella drag temat om arbetarklassens motstånd på två fronter: tesen om en ”tresidig kamp” mot både kapitalism och byråkrati. Men det fanns ingen symmetri: utbredningen av den sovjetiska typen av samhälle analyserades fortfarande inom ramen för begreppet *övergångssamhället*, även om övergången till socialismen ansågs vara bromsad. I Mandels definition av övergångssamhället var inte det viktigaste draget att det fanns en dynamik (övergång till vad?) utan dessa samhällens karaktär av ”varken/eller”: att de var obestämbara i termer av klassherravälde. Mandel ansåg dem fortfarande vara varken socialistiska eller kapitalistiska eller stabiliserade. Det vill säga att den grundläggande kraftmätningen mellan klasserna, mellan stabila produktionslogiker, mellan den internationella borgarklassen och arbetarna fortfarande gällde trots samhällens blandkaraktär: *antingen* skulle det bli *ett kapitalistiskt återupprättande eller en ”politisk revolution”*.

Vad skulle denna ”politiska revolution” innebära? Det ”tvetydiga” med denna tanke, sa Mandel,

... ligger inte i begreppet ”politisk revolution” utan i det säregna med en politisk revolution i en arbetarstat, som – även om den är byråkratiserad – definitionsmässigt är en stat med en utomordentlig ekonomisk tyngd. Som ett resultat av det kommer även en revolution som är ”rent politisk” (ett hursomhelst absurt begrepp) uppenbarligen att få samhällsekonomiska effekter som är oändligt mycket större än efter en borgerlig politisk revolution. Den sistnämnda ersätter i bästa fall en del av borgarklassen vid makten med en annan... [medan] en politisk revolution [i en byråkratiserad arbetarstat] helt enkelt skulle innebära detta: att den stora massan av producenter och arbetande tar över skötseln av staten, och tar makten i form av demokratiskt valda arbetarråd, sovjeter.⁶

Begreppet ”politisk revolution” knöts därmed till karakteriseringen av den härskande byråkratin och staten.

Trotskij utvecklade begreppet ”degenererad arbetarstat” i sin analys av ”den förrådade revolutionen”. Den uttryckte en motsägelsefull verklighet som kombinerade flera drag:

- 1) Stalinismen hade varit en ”politisk kontrarevolution” som inte bara eller främst hade befäst Stalins makt, utan hade givit form åt ett byråkratiskt skikt som försvarade sina egna speciella materiella intressen genom partiet/staten. Staten ”degenererade byråkratiskt”. Om det inte ägde rum ett nytt arbetaruppror, en antibyråkratisk ”politisk revolution”, skulle den socialistiska omvandlingen av samhället stoppas upp.
- 2) Men staten betecknades fortfarande som en arbetarstat, för det första därför att det inte hade varit någon social kontrarevolution, och för det andra därför att den byråkratiska kasten inte hade stabiliserat en självständig ställning i ett speciellt produktions sätt. Den härskade i arbetarnas ställe – och på deras bekostnad.

Mandels analys av Sovjetstatens samhällsliga karaktär utvecklades inom dessa ramar. Den hängde samman med hans analys av byråkratin i denna stat – och med hans bedömning av arbetarklassens läge. Enligt Mandel omfattade byråkratin ”alla de skikt i sovjetsamhället som är privilegierade på ett eller annat sätt”. ”Eftersom [byråkratin] inte äger produktionsmedlen så deltar den i fördelningen av nationens inkomst uteslutande som en funktion av ersättningen för sin arbetskraft.” Slutligen ”är [byråkraterna] inte bara söner och döttrar till arbetare, utan själv före detta arbetare.” De var ”en del av arbetarklassen”.⁷

⁶ Mandel, ”The Transitional Regimes in the East”, i **Revolutionary Marxism Today**, London 1979, s 151-152.

⁷ *Ibid*, s 142-143.

Långt från att ha undergrävts av den byråkratiska diktaturen, så utvecklades arbetarna både till antal och kvalitativt (ökad utbildning). Därför betonade Mandel:

... en grundläggande paradox i denna situation: det faktum att arbetarklassen i all officiell propaganda utropas som härskande klass, medan de i verkligheten helt saknar politiska rättigheter. Samtidigt har arbetarklassen, trots att den inte deltar i skötseln av ekonomin och staten, icke desto mindre faktiska maktbefogenheter och rättigheter.⁸

Makten att kontrollera arbetstakten och kulturella och sociala rättigheter var framsteg för arbetarna som gjorde det möjligt att på ett pseudomarxistiskt sätt rättfärdiga byråkratins styre som "socialistiskt".

Slutligen åberopar sig, enligt Mandel,

... begreppet "byråkratiserad arbetarstat" på kriterier från den marxistiska teorin om staten. För marxismen finns inget sådant som en stat som står över klasserna. Staten tjänar en viss klass' historiska intressen... Hittills har denna stat förhindrat ett återupprättande av kapitalismen och borgarklassens makt... Det är bara i denna mening som vi använder adjektivet "arbetar"... Det är en mycket stor skillnad mellan att å ena sidan vidmakthålla vissa samhällsekonomiska strukturer som historiskt är knutna till en särskild samhällsklass' intressen, och å den andra att försvara en samhällsklass' omedelbara, dagliga intressen i den mening som den själv ser som – och vill vara – sin plats i samhället.⁹

Men byråkratins herravälde stabiliserades inte. I sin analys av dessa samhällens "utvecklingslagar" betonade Mandel den grundläggande motsättningen mellan å ena sidan de utvecklingsmöjligheter som fanns inneboende i att ha avskaffat det kapitalistiska herraväldet och ha upprättat planering, och å den andra den byråkratiska konservatismen. Han betraktade det senare som ett allt större hinder för produktivkrafternas utveckling. Oavsett vilka försök byråkratin gjorde att reformera och stabilisera sin makt så kunde den aldrig övervinna den "extensiva ackumulationens" kännetecken. Detta knöts till två huvudmotsättningar som Mandel ofta betonade:

För det första... är det inte möjligt att skapa en rationell förbindelse mellan byråkratins materiella egenintressen och en optimerad ekonomisk tillväxt. För det andra finns det inget sätt att övervinna de direkta producenternas relativa ointresse för produktionen.¹⁰

Den första "stöttestenen" gick bara att övervinna med hjälp av en kapitalistisk privatisering, den andra med hjälp av en proletär politisk revolution.

Precis som Trotskij betonade Mandel det faktum att en del av byråkratin, "i synnerhet dess 'direktors'-flygel", försökte stabilisera sina privilegier genom att återupprätta kapitalismen.

Men innan alla dessa tendenser skulle kunna leda till ett faktiskt återupprättande av kapitalismen så är de tvungna att besegra motståndet från de viktiga delar av statsapparaten som går mot hela denna utveckling. Detta är för övrigt det objektiva berättigandet för att vi använder det vetenskapliga begreppet "degenererad arbetarstat" för att beskriva Sovjetunionen, trots alla de arbetarfientliga åtgärderna och den fullständiga bristen på direkt arbetarmakt, eller ens politiska rättigheter. Och ännu viktigare är att de måste övervinna proletariatets eget motstånd, som har mycket att förlora på ett kapitalistiskt återupprättande, i synnerhet det ur arbetarnas synvinkel utan tvekan främsta återstående framsteget från oktoberrevolutionen: en kvalitativt bättre anställningstrygghet än under kapitalismen.¹¹

Det fanns ett uppenbart fel vad gäller förutsägelseerna i Mandels analyser. Man var låg felet? Hur

⁸ *Ibid*, s 138-139.

⁹ *Ibid*, s 145-147.

¹⁰ *Ibid*, s 148.

¹¹ *Ibid*, s 150.

hänger det samman med hans övergripande uppfattning av stalinismen? Med andra ord, var byråkratin sedan Stalin trots allt en statlig borgarklass eller en ny klass? Eller skedde det en historisk omsvängning av klasskampens dynamik *på 1980-talet*? I vilken utsträckning förändrade systemets kris och de revolutionära erfarenheterna i det aktuella internationella sammanhanget hur arbetarna och byråkraterna försökte försvara sina intressen? Om detta (som jag tycker) underskattades (eller missbedömdes), då fanns det också något oklart eller fel i det sätt på vilket begreppet lades fram. Det är dessa punkter jag ska diskutera nedan.

Huvuddelen av de diskussioner som Mandel deltog i om sovjetsamhällets utveckling kan utvärderas direkt i ljuset av de omvandlingar som nu pågår. Andra går utöver denna bedömning, även om de uppenbarligen berörs djupt av den. De handlar om det socialistiska projektet i sig själv. Det går att göra ett bokslut över de viktigaste diskussionerna och utvärdera Mandels starka och svaga punkter.

A. Diskussioner om "övergångssamhällena": kapitalistiskt återupprättande som bedömningsgrund

Sammanbrottet för de så kallade socialistiska länderna och processen av "övergång till marknaden" som det kallas, har mycket att säga oss. Det borde kunna hjälpa oss att i viss mån övervinna de tidigare diskussionernas stelhet och kanske gör det möjligt med bättre begrepp. Trots (eller på grund av) den nyliberala politikens katastrofala resultat och stalinismens fruktansvärda arv, måste vi dra fördel av den korta sträcka som vi hittills, sex år efter Berlinmurens fall, har färdats under "övergången till kapitalism".

En systematisk analys av det pågående återupprättandet av kapitalismen går utöver detta bidrags ramar.¹² Det skulle kräva att vi återopade siffror för den nuvarande situationen och jämförde alla de inblandade länderna, medan den debatt som Mandel deltog i och de flesta diskussionerna om de så kallade socialistiska ländernas karaktär koncentrerade sig kring det tidigare Sovjetunionen. Här ska det nuvarande användas för att klargöra det förgångna, och diskussionen kommer i huvudsak att inriktas på Sovjetunionen.

Det är icke desto mindre väl värt att understryka vissa gemensamma drag och svårigheter för att sammanfatta vad som står på spel.

I slutet av 1980-talet kunde man få intrycket att enpartisystemets sammanbrott och återupprättandet av kapitalismen var en otroligt enkel process. Tanken att dessa befolkningar inte hade något att förlora förstärktes. Arbetarna försvarade inte de "byråkratiserade arbetarstaterna" – och det gjorde inte heller byråkraterna. Tvärt emot vad Mandel hade förväntat sig spelade de dominerande skikten inom den tidigare nomenklaturen till och med en avgörande roll under övergången till privatisering.

Sex år senare är bilden lite mer komplicerad och ytterst varierande. Men den viktigaste lärdomen är att återupprättandet av kapitalismen är en *svår* process. Det finns inte längre något tvivel om att befolkningen har en hel del att förlora på vägen. I de länder där övergången är mest "avancerad" och "framgångsrik" – Litauen, Polen, Ungern, Bulgarien – har befolkningen fritt uttryckt sitt missnöje genom att rösta på de partier som representerade en viss kontinuitet till det förflutna. Men det handlar inte om att gå tillbaka till det förflutna. De ny-socialdemokratiska "före detta kommunisterna" i Polen eller Ungern är inte beredda att hindra att deras länder inlemmas i det kapitalistiska världssystemet. Till och med maktkampen i Ryssland har mer att göra med vilken sorts kapitalism – till vilkas fördel – det ska bli, än verkligt motsatta projekt. Men om vi tittar tillbaka på hela processen så fanns det verkligen olika sorters folkliga demokratiska fronter mot enpartisystemet,

¹² Se Henri Wilno, "Europe de l'Est: le capitalisme difficile", *Critique communiste* nr 112-113, november 1991. Jag bidrog till denna nödvändiga analys i Samary, "Eastern Europe and the Former USSR Five Years on: Economic Reform in the East", *International Viewpoint* nr 264, mars 1995, som är en förkortad version av den franska artikeln "La 'transition' dans tout ses états", *Inprecor* nr 388, februari 1995.

men ingenstans fanns det någon revolution underifrån till stöd för ett uttalat program av återupp-
rättande. Det enda delvisa undantaget var den tyska återföreningen. Men det finns inget Väst-
tyskland som kan inlemma hela Östeuropa i den kapitalistiska samhällsordningen och betala notan.

”Privatiseringen” förklaras vara mer eller mindre fullbordad, vare sig det handlar om Tjeckien eller
Ryssland. Men bakom båda dessa uttalanden finns det brist på kapital och en samhällelig bas för
rekonstruktionsprocessen. Det är inte en strukturell process som har sin bas i en redan existerande
borgarklass.

Det innebär att vi står inför en helt ny historisk erfarenhet. Det har att göra med dessa samhällens
säregenhet såsom de var. En del analytiker vägrade att kalla dem ”postkapitalistiska” på grund av att
det fanns element av ”förkapitalistiska”, kvasifeodala former för tullskydd utanför marknaden. Men
för det första finns det, till skillnad från under perioden av borgerliga revolutioner mot feodalismen,
idag ett mäktigt världskapitalistiskt system med sina institutioner som ett globalt ramverk. Det är en
avgörande del i dagens rekonstruktionsprocess. För det andra utgjorde industrin den största delen av
Sovjetunionens nationella produktion. Den sysselsatte enorma grupper av arbetare med
anställningstrygghet. Alla dessa drag låg närmare en ”postkapitalistisk” verklighet än någon sorts
feodalism.

Dessa anmärkningar syftar till att undvika överdrivet abstrakta diskussioner. Oavsett vilka begrepp
man använder för att beskriva det tidigare Sovjetunionen, så måste man – fortfarande – titta bakom
begreppet, bakom de ekonomiska kategorierna, bakom planen, precis som vi i väst måste titta
bakom marknaden, för att upptäcka de verkliga samhälleliga förhållandena. Det är vad jag vill göra
här. Det är bara på denna grundval som vi kan klargöra hur användbara olika begrepp är.

Jag ska behandla följande frågor om den pågående ”övergången till marknad” och diskussionen om
karaktären på dessa samhällen: (1) teorin om statskapitalism i ljuset av erfarenheterna av kapitalis-
mens återupprättande, (2) teorierna om ”nya klasser”, (3) orsakerna till den historiska vändpunkten
1989-91, (4) den ”mjuka” kontrarevolutionen, och (5) statens samhälleliga karaktär i övergångs-
samhället. Därefter ska jag övergå till frågan om att ompröva och omformulera debatten om
socialismen.

A.1 Debatten om de statskapitalistiska teorierna och de ekonomiska kategorierna i samhällen av sovjetisk typ¹³

Trots att de ”statskapitalistiska” teorierna inte har någon svårighet att förklara varför viktiga delar
av den gamla nomenklaturen spelar en ledande roll i den pågående processen (”den var redan en
borgarklass”) så hjälper inte detta sätt att närma sig frågan oss att förstå det tidigare systemets
speciella icke-kapitalistiska drag. Därmed hjälper den oss inte att förstå vad som står på spel: den
klargör inte den historiska vändpunkt vi står inför. Paradoxalt nog hjälper den oss för övrigt inte att
förstå varför den mest sannolika formen av kapitalistiskt återupprättande är *statskapitalism*. Ett
sådant begrepp måste ha något att göra med ett kapitalistiskt systems viktigaste drag, samhälleliga
förhållanden och utsugningsmekanismer. Det är just vad som håller på att införas idag genom ett (ur
borgerlig synvinkel) nödvändigt krossande av det tidigare systemet. Det är vad världens borgarklass
(via sina ”experter” och institutioner: Världsbanken, Internationella Valutafonden och EU) medvetet
håller på att göra. Det världens borgarklass upptäcker är hur svårt och kostsamt detta projekt är.

Verkligheten för kapitalismens återupprättande idag

Nationaliseringarna i de kapitalistiska länderna (exempelvis i Frankrike efter Andra världskriget)
hjälpste till att öka den privata sektorns lönsamhet. De var aldrig ämnade att begränsa rätten till
privategendom. Sådan var inte dynamiken i Sovjetunionen. I de ”faktiskt existerande kapitalistiska

¹³ Se Mandel/Harman, **The Fallacies of State Capitalism: Ernest Mandel and Chris Harman Debate the USSR.**

samhällena” privatiseras dessutom de nationaliserade delarna av industrin när och där det är ändamålsenligt för det privata kapitalet under de existerande marknads- och konkurrensförhållandena. Vare sig det är i utvecklade kapitalistiska länder eller i periferin som i Latinamerika, äger privatiseringarna hursomhelst rum i marknadsekonomier med kapitalmarknader, kapitalistiska finansinstitutioner och så vidare. Det är helt enkelt inte fallet i det tidigare Sovjetunionen. I Östeuropa, och i synnerhet i det tidigare Sovjetunionen, handlar det om att privatisera hela industrin (vars viktigaste delar inte är lönsamma under marknadsförhållanden), att skapa en kapitalmarknad och omvandla arbetarna till ”fria” lönearbetare. Vad det med andra ord gäller är att *(åter)upprätta alla de sociala förhållanden och institutioner som gör det möjligt för pengar att bli kapital, och de kapitalistiska marknadsnormer och den disciplin som får dem att fungera*. Den statskapitalistiska teorin kan inte förklara det.

Tony Cliffs främsta argument förr i tiden var att den kapitalistiska världsmarknaden styrde logiken bakom de sovjetiska investeringarna. Men sanningen är raka motsatsen. Under flera årtionden kunde Sovjetunionen skydda sig mot världsmarknaden – och det var delvis tvingat till det genom den bojkott som hindrade det att köpa viktig strategisk teknologi. Importpolitiken formades av arbetsdelningen i COMECON och öppnandet av de östeuropeiska länderna – men inte Sovjetunionen – för utländska krediter och import *på 1970-talet*. Skuldskrisen i dessa länder på 1980-talet (som under en period lindrades av stödet från Sovjetunionen och av COMECON:s prissystem) och kapprustningens direkta effekter på Sovjetunionen ökade på ett kvalitativt sätt den internationella kapitalismens effekt på dessa samhällen, vid en tidpunkt då de inre motsättningarna i deras eget system blev allt hårdare. Till största delen öppnade Ryssland sin ekonomi för världsmarknadens direkta tryck som en del av rekonstruktionsregeringens ”shockterapi”. På 1990-talet ökade utlandsskulden dramatiskt.

Med andra ord kan vi idag, inom ramen för ett återupprättandet, tala om världsmarknadens direkta roll inom den ryska ekonomin. Det var inte fallet från den tidpunkt då Stalins befäste makten och fram till 1980-talet. Resultatet av att Ryssland har öppnats för världsmarknaden har blivit en katastrof (och det är också fallet för andra östeuropeiska länder). Det gör det möjligt för oss att bedöma i vilken omfattning detta tryck *inte* var effektivt tidigare, tvärt emot vad ”statskapitalisterna” hävdar.

Men det är inte allt. Man kan uppenbarligen inte definiera ett samhälle som kapitalistiskt bara på grundval av världsmarknadens tryck. Man måste göra en konkret analys av de befintliga inre mekanismer, samhällsförhållanden och marknadsinstitutioner via vilka detta tryck utövas och med hjälp av vilka de kapitalistiska förhållandena går att analysera. Kapitalistisk utsugning är inte den enda historiska formen för utsugning, det vill säga att speciella samhällsskikt eller klasser tillägnar sig överskottet. Under ett kapitalistiskt system måste tillägnandet av överskottet ta formen av mervärde, av profit: pengar måste kunna tjäna mer pengar med hjälp av speciella produktionsförhållanden och ägande.

Var det fallet i Sovjetunionen? Om byråkratin redan var en borgarklass, varför är det då så svårt att upprätta marknadsnormer och en kapitalmarknad i det tidigare Sovjetunionen? Varför räcker det inte med yttre tryck från världskapitalismen (och borgerliga institutioner) för att återupprätta värdelagens herravälde? För tillfället fungerar den fortfarande inte ordentligt i Ryssland.

Det uttryckliga programmet att ”övergå till en marknadsekonomi” talar sitt tydliga språk om vad det var som hindrade kapitalistiska normer att styra investeringarna i Sovjetunionen.¹⁴

- I den planerade sektorn var pengar ett (dåligt och ganska passivt) verktyg som bara fungerade som redovisningsenhet (även om de kallades ”ruble”) så gick det inte att köpa

¹⁴ Se Catherine Samary, ”Social Relations under Bureaucratically Centralized Planning”, i **Plan, Market and Democracy: The Experience of the So-Called Socialist Countries**, IIRE Notebook for Study and Research nr 7/8, Amsterdam 1988.

något för dem, utom när de distribuerades som löner).

- Det fanns inga riktiga fabriksräkenskaper förrän på 1980-talet, eftersom man inte mätte några verkliga ”kostnader”.¹⁵
- Fabriksledare (eller andra privatpersoner) kunde inte köpa eller sälja produktionsmedel, råvaror eller fabriker.
- Fabriker kunde inte gå i konkurs.
- Det fanns ingen kapitalmarknad, inget banksystem som fungerade på basis av privatkapital och profit.
- Arbetarna var i huvudsak ”församhälleligade” i enorma fabriker som inte bara gav dem löner utan också alla möjliga sorters varor och tjänster, lägenheter, barnomsorg, till och med sjukhus, skolor och semesteranläggningar. Dessa sociala band var (och är fortfarande) avgörande hinder för en ”fri” och rörlig arbetskraft. De infördes av cheferna för att till varje pris hålla kvar den arbetarstyrka de behövde. Ofta byggdes det upp en hel stad om inte till och med en region kring dessa enorma anläggningar.
- Priserna bestämdes utifrån planeringsmyndigheternas samhälleliga eller ekonomiska mål, och de återspeglade inte kostnaderna eller trycket från tillgång och efterfrågan.
- Det fanns ”inga verkliga ägare”. Byråkraternas agerande hängde ihop med det faktum att de varken var kollektiva eller privata ”ägare” till produktionsmedlen. De producerade till varje pris för att behålla sina egna privilegier. Inte heller var arbetarna ”verkliga ägare” med rättighet att kontrollera och ta beslut. Priset för denna sorts utanförskap blev ansvarslöshet.

Som en av ”chockterapiens” välkända förespråkare, Jeffrey Sachs från Harvard, öppet sa, så var syftet med privatiseringarna att bryta sönder ett icke-kapitalistiskt system och genomdriva nya samhällsförhållanden som passade marknadsdisciplinen.

Den största styrkan i Mandels analyser ligger här: att produktionsmedlen i det tidigare Sovjetunionen inte var varor, att planeringen huvudsakligen grundades på bruksvärden, ”pengarnas passiva roll” i den planerade sektorn. Detta syns fortfarande i den mycket begränsade omstrukturering som prisförändringarna har givit upphov till. Byteshandel mellan de stora fabrikerna, enorma skulder mellan fabrikerna, begränsad arbetslöshet under förhållanden av en dramatisk minskning av produktionen: alla dessa är viktiga sätt att komma undan trycket från lånesystemet och de sociala förhållanden som hänger samman med värdelagen. Det största hindret för privatiseringsprocessen är *bristen på kapital* – som också innebär bristen på en ”verklig borgarklass” som för in kapital. Det är det främsta skälet till varför privatiseringarna ofta är juridiska (i Ryssland har den vanligaste taktiken varit att överföra ägandet av fabrikerna till ”fabrikskollektiv” som också omfattar fabriksledarna), utan omstruktureringar och utan några verkliga förändringar i förhållandena mellan cheferna och arbetarna och hur de uppträder.

Detta bekräftas i de konkreta analyser som har gjorts av personer som Jacques Sapir (en tidigare anhängare till Bettelheims ståndpunkter) av verkligheten i det ryska samhället, som ännu 1995 fortfarande till största delen var ”icke marknad”:

I Ryssland inbegriper den bristande ekonomiska flexibiliteten arbetskraften, eftersom fabrikerna är platsen för samhällelig samordning. Lönearbetarnas sociala erövringar måste finansieras av företagen och de utgör ett sammanlagt fast kapital... Från och med 1988 gynnades lönearbetarnas makt inom företagen av det faktum att den centrala kontrollen över lönerna rasade ihop. I

15 Att säga att ett sådant system var allt utom kapitalistiskt betyder inte att det var bra. Charles Bettelheim, **Economic Calculation and Forms of Property**, New York 1975, ställer viktiga frågor om behovet av och svårigheterna med kalkyler i ett samhälle under övergång till socialismen.

slutet av 1991 hade reallönerna fördubblats jämfört med 1987 års nivå.¹⁶

Längre fram tillägger han:

Underutvecklingen av marknadens både materiella och institutionella infrastruktur hindrar de förmedlande mekanismerna från att fungera, eller belastar dem med en dynamik som motverkar sitt eget syfte... Uppkomsten av en betalningskris återspeglar förekomsten av en betydande teknisk och institutionell stelhet: produktionssystemet kan inte anpassa sig till den ögonblickliga förändring av spelreglerna som har skett.¹⁷

Under rubriken ”avsaknad av all marknadsdisciplin”, kommenterar Sapir slutligen:

I och med bristen på villkor för marknadsdisciplin väger en annan faktor tungt, nämligen den sociala roll som företagen tilldelades under det gamla sovjetsystemet. Företagen är inte bara platser där man arbetar och får sin lön, de spelar också en stor roll i de sociala programmen och bidrar på ett avgörande sätt till den lokala social infrastrukturen (boende, daghem, apotek). Det utgör inte bara en hämsko på deras finanser, utan gör det också svårt med enskilda eller kollektiva avskedanden... Systemets spontana sönderfall skapar förhållanden där relationerna mellan företagsledningen och de lokala eliterna konsolideras... Som ett resultat av detta blir det åtminstone på kort sikt omöjligt att tillämpa någon sorts konkurslagar...¹⁸

Skillnaderna mellan olika regioner och industrier (men också mellan olika östeuropeiska länder) antyder att marknadslagarna har återupprättats i olika omfattning. Men det är intressant att betona de väldigt likartade problemen för omstruktureringen och banksystemets betydande svaghet som ligger bakom den så kallade ”massprivatiseringen” i landet med den ”mest utvecklade” processen av övergång till kapitalism: Tjeckien. En analys som gavs ut av Banque Paribas säger att den

... idylliska bilden av en framgångsrik övergång icke desto mindre döljer ett visst antal avgörande strukturella problem, som har att göra med företagets fördröjda omstrukturering och banksystemets svaghet... Utifrån en i praktiken icke existerande privat sektor, har den privatiseringsprocess som inleddes 1991 ökat den privata sektorns andel av BNP från 4% 1990 till nästan 70% idag... Men ofta har bara den formella delen av processen [den ”stora privatisering” som i två olika vågor tillät tjeckiska medborgare att bli aktieägare] fullbordats. När väl aktierna hade fördelats till investeringsfonderna, lyckades dessa investeringsfonder oftast inte utöva något verkligt inflytande över företagen. Samtidigt befinner sig de stora statligt ägda bankerna, som oftast administrerar investeringsfonderna (via vilka de kontrollerar nästan 70% av de aktier som emitterades) i en position där de både är aktieägare och långgivare till de privatiserade företagen, vilket förklarar det låga antalet konkurser. Dessutom har den ekonomiska reformen ofta inte kommit igång, och många företag har egentligen inte inlett omstruktureringsprocessen. På samma gång har privatiseringskontrakten ofta innehållit klausuler att ”inte avskeda”... Banksektorn är för övrigt den sektor där spåren av ekonomisk planering fortfarande är tydligast: tveksamma lån förekommer i mycket stor omfattning i deras institutionella bokslut.¹⁹

Den ojämna utvecklingen av marknadsdisciplinen beror på olikheter i den tidigare ekonomiska strukturen, den roll som den småskaliga varuproduktionen hade, fabrikernas storlek, de olika industriernas ställning inom konkurrensen på marknaden, och så vidare. Den metodologiska åtskillnad som Mandel gjorde för att understryka att förekomsten av ”varukategorier” som löner och priser inte var bevis på att marknadslagarna fungerade, kan fortfarande användas för att analysera den ojämna nivån på återupprättandet av kapitalismen.

16 Se Jacques Sapir bidrag i **Monnaie et finances dans la transition en Russie**, Victor Santer och Jacques Sapir, red, Paris 1995, s 72-73.

17 *Ibid*, s 257-258.

18 *Ibid*, s 263-264.

19 *Conjoncture*, nr 5, maj 1996, s 10.

Begreppet ”byråkratiserad arbetarstat” svarar på den huvudsakliga ”kritik” av det gamla systemet som anhängarna av rekonstrueringsprocessen har gjort:

- 1) *”Alltför mycket skydd”, ”arbetarprivilegier”, ”teorin att alla människor är lika”, ”lata arbetare”*. Detta har att göra med avskaffandet av marknadsdisciplinen, begränsningen för den byråkratiska utsugningen, det speciella med att byråkratin styrde i arbetarnas ställe men på deras bekostnad, en lönestruktur som var mer gynnsam för gruvarbetare än för läkare, arbetarkontroll över arbetstakten – men också med ansvarslöshet, utanförskap och så vidare.
- 2) *”Inga verkliga ägare”*.

a) Befolkningen och i synnerhet arbetarna har alltid reagerat starkt mot ”nomenklatura-privatiseringarna”, som de ser som stöld, som illegalt beslagstagande. De betraktade aldrig byråkraterna som ägare, inte ens staten betraktades som ägare. Egendomen antogs (och ansågs) vara ”samhällelig”. Ett av syftena med ”massprivatiseringarna” var att svara mot de folkliga kraven på rättvisa när de samhälleliga egendomarna privatiserades. Hur kan man förklara och förstå det om byråkraterna verkligen var ”kollektiva ägare”? Det fanns inga aktier, ingen egendom som byråkraterna kunde överföra till sina söner eller döttrar. Det är därför de är för privatisering.

b) De liberala teorierna om ”egendomsrättigheter” bekräftar det Mandel sa om att byråkraternas uppträdande var förnuftigt med tanke på att det saknades verkliga äganderättigheter (kontroll, överföring av egendom, och så vidare). Den nyliberala slutsatsen är att det behövs privatiseringar, vår slutsats är att det krävs verklig socialisering, det vill säga samhällelig kontroll. Men diagnosen är densamma: eftersom byråkraterna inte var de verkliga ägarna (de hade inte rätt till privat ackumulation, inte rättighet att anställa och avskeda arbetare, ingen rätt att köpa eller stänga en fabrik), så hade de inget intresse av en effektiv produktion. Deras enda intresse var att ha bättre tillgång till bristprodukter och -tjänster – det vill säga konsumtionslogik.

Men det fanns också svaga punkter i Mandels polemik – och ett misstag vad gäller förutsägelser som kräver en förklaring.

- 1) Eftersom Mandel inte ville ge någon trovärdighet åt en klassanalys av byråkratin, så vägrade han ofta medge att byråkraterna verkligen hade privilegier (speciella former för att privat tillägna sig en del av överskottet) som hängde samman med deras ställning i produktionsförhållandena. Det fanns i själva verket ett speciellt band mellan deras funktion inom produktionsfären och deras privilegier. Det var en delvis, ofullständig, osäker form av verkligt ägande (och kontroll), inom ramen för en sorts kontroll över tillämpningen av planen som låg utanför marknaden.

Byråkraterna kunde inte investera profiter. Så deras inkomster tog formen av löner och tillgång till speciella varor, affärer, bostäder, resor och så vidare. Men dessa materiella privilegier hängde naturligtvis samman med deras funktion inom produktionsprocessen. Denna funktion var inte kapitalistisk men den existerade verkligen. De kunde försvara och förbättra sin ställning och sina privilegier om de uppnådde (eller överskred) planens mål – *utan arbetaroroligheter*. De var beroende av politiska kriterier för att bli utnämnda. Eftersom byråkraterna inte hade några legitima äganderättigheter och härskade för arbetarnas räkning, så var de (trots avsaknaden av alla rättigheter till självorganisering) mycket räddare för arbetaroroligheter än verkliga borgare är för fackföreningar. Om de ansågs vara ansvariga för oroligheterna så kunde de från en dag till en annan helt enkelt bli avskedade och förlora allt. Det är därför oroligheter bland arbetarna och hot om strejk var så effektiva, till och med utan strejkrätt.²⁰ Det ledde till att byråkraterna var helt besatta av att formellt uppfylla planen

²⁰ Se Samary, **Plan, Market and Democracy**.

– och att de förhandlade om att få så mycket resurser som möjligt (speciellt för att kunna behålla antalet arbetare), minimera de officiella målen, dölja de resurser de kanske skulle behöva (och inte kunde köpa) under produktionen, och så vidare.

Precis som andra anhängare av teorin om ”statskapitalism” gjorde Bettelheim rätt i att betona den ökande ”förhandlingsstyrka” som lokala (regionala, sektoriella) företagsledare skaffade sig under planeringsprocessen. Det betydde inte att det fanns ”självständiga” produktionsenheter som knöts samman av en marknad, det vill säga av marknadslagar och -begränsningar (där hade Mandel rätt). Men det innebar verkligen att det blev en större skillnad mellan det som planerades och det som producerades, och ökande kostnader och slöseri.

Att i detta fall, som Mandel påstod, säga att allt som planerades ”direkt värdesattes som samhällligt arbete” var rätt men otillräckligt. Rätt eftersom det inte blev några konkurser, inte skedde några förändringar av priserna som automatiskt hängde samman med slöseriet, och på så sätt i efterhand fastställde den mängd ”privat arbete” som ansågs vara ”samhälligt nödvändig”. Men ett planerat system behöver faktiskt en motsvarighet till kategorin ”samhälligt nödvändigt arbete”.²¹ I Sovjetunionen fanns inget sådant.

- 2) Framförallt räckte Mandels uppfattning att avgörande delar av byråkratin gjorde motstånd mot ett återupprättande av kapitalismen för att beskriva vad som hände under de tidigare decennierna. Först befäste sig stalinismen på basis av ett icke-kapitalistiskt system, och sedan genomfördes förändringar och reformer av byråkratins maktsystem på samma grundvalar. Det delvisa användandet av marknaden och de delvisa privatiseringarna underordnades också alltid de icke-kapitalistiska produktionsförhållandena. De tidiga byråkratiska reformernas logik (från Stalins tvångskollektiveringar till Gorbatjovs reformer, åtminstone under inledningen av Gorbatjovs styre) gick ut på att försöka förbättra systemets effektivitet, inte förändra det – till skillnad från idag. Det var byråkratiska reformer: de utnyttjade delvisa marknadsmekanismer men inte demokrati. Dessa självmotsägande drag orsakade alltid skiktningar inom byråkratin. Det har analyserats av Mandel.

Men det räckte inte för att förutse vändpunkten. Under den pågående rekonstruktionen har ledande delar av nomenklaturen direkt agerat för privatiseringar till sin egen förmån, och ingen betydande del av den tidigare apparaten är verkligen mot rekonstruktionen. Det kan uppstå skiljaktigheter mellan en ”kompradorbourgeoisie” i motsats till en inhemsk borgarklass, statskapitalistiska strategier till skillnad från omedelbara (omöjliga) systematiska privatiseringar, sådana som är mer eller mindre mot utländsk dominans, och så vidare. Svårigheterna är verkliga, jag kommer att återkomma till dem senare. Men om det fortfarande finns en tredelad kamp, så har grunden till den förändrats. Den borgerliga sidan har konsoliderat och utvidgat sig på den byråkratiska sidans bekostnad, som har förlorat sin sammanhållning. Å andra sidan har arbetarsidan i triangeln varit den svagaste delen under hela processen. (Jag kommer att diskutera orsaken till det i del C.)

A.2 Debatten om en ”ny klass”

Mandels uppfattning om ”byråkratiserade arbetarstater” gjorde att han kunde betona att ingen reform hade stabiliserat byråkratins styre. Dess speciella herravälde i arbetarnas ställe (men på deras bekostnad) gav inte byråkratin någon oberoende ställning inom produktionsförhållandena, via ett verkligt ägande. Byråkratin kunde inte inleda någon klassoffensiv på grundval av sina blandade icke-kapitalistiska produktionsförhållanden. Om det fanns en ”ny klass” så var den (om den uppstod efter revolutionen) därmed både historiskt mycket ung och mycket skör. Teorin om en ”ny klass”

²¹ Se de intressanta anmärkningarna och begreppsmässiga förslag som Gerhard Roland gör om detta i sin *Economie politique du système soviétique*, Paris 1989.

måste förklara *varför avgörande delar av byråkratin vände sig i riktning mot att bli verkliga borgare*, medan det ”statskapitalistiska” sättet att närma sig frågan gör det omöjligt att alls inse att det skett någon vändning. Ur denna synvinkel är begreppet byråkratiserad arbetarstat mer hel-täckande än någondera alternativet.

Mandel hade rätt när han sa att avskaffandet av det kapitalistiska herraväldet på fabrikerna och inom ekonomin gjorde det möjligt med sociala framsteg för arbetarna. Det var en del av den proletära revolutionens program. Men det var inte hela historien.

Mandels tolkning av begreppet byråkratiserad arbetarstat hade två inbyggda, sammanhängande ensidiga vinklingar. Å ena sidan framställde han alla framsteg som ”långsiktiga resultat av oktober-revolutionen” (trots att en del av dem infördes av Stalin, Chrusjtjov och andra). Å andra sidan underskattade han gränserna för dessa framsteg, som berodde just på den byråkratiska omgivning inom vilken de infördes: full men dålig sysselsättning, fria tjänster men av mer eller mindre katastrofal kvalitet, ökad utbildning och yrkesutbildning, men utan tankefrihet, och så vidare.

Konsekvenserna för ”övergångssamhället” av byråkratin utkristallisering var att den i själva verket *blockerade* varje utveckling framåt mot socialismen. Om Mandel hade tagit sina egna kriterier för den marxistiska teorin om staten på allvar (att den försvarar en klass’ historiska intressen), så skulle han alltså ha understrukt att sovjetstatens arbetarfientliga innehåll dominerade, att det både försvagade arbetarnas förmåga att stå emot ett återupprättande av kapitalismen och gynnade en byråkratisk omsvängning till kapitalism. Denna verklighet förklarar varför Mandel, när han (som i det citat jag återgav i min inledning) tvingades klargöra vad en ”politisk revolution” skulle innebära, i själva verket beskrev ett nytt skede i en verklig socialistisk revolution, inte bara de ”sociala sidorna” hos en politisk revolution. Det överensstämde med hans övergripande analys av oktober-revolutionens historiska innebörd och begränsningar som ett steg i den permanenta revolutionens internationella uppgifter. Det stämde att det kapitalistiska herraväldet inte hade återupprättats. Men att förhindra en återgång till kapitalism var bara en av den proletära socialistiska revolutionens uppgifter. Utkristalliseringen av byråkratin hade blockerat de andra uppgifterna. Det behövdes fortfarande en social revolution.²²

Slutligen bör man betona att det (åtminstone i Sovjetunionen) fanns en verklig sociologisk utvecklingstendens mot att byråkratin reproducerade sig själv. Under Brezjnevs hårt konservativa styre tenderade arbetarnas rörlighet uppåt i apparaten att avstanna. I allt större utsträckning fick byråkratin söner och döttrar större möjlighet än andra att gå på universitet och bli byråkrater. Det vill säga att det fanns en dynamik inom byråkratin att försöka stabilisera sig som klass, även om den inte lyckades.

A.3 Orsakerna till den historiska vändpunkten: förändringar i den ”tredelade kampen”

Mandel drog inte slutsatserna av sin egen analys: byråkratin oförmåga att få sina egna materiella intressen att stämma överens med en effektiv plan eller att bryta arbetarnas ökande passivitet. Byråkratin agerande och val (en icke-kapitalistisk form för herravälde eller kapitalistisk privatisering) har givetvis inget med ideologi att göra utan handlar bara om pragmatism. Krisen för de byråkratiserade arbetarstaterna och deras byråkratiska härskare måste uppfattas historiskt, och inte grundas på permanenta drag hos byråkratin ”karaktär” utan på de föränderliga konkreta historiska omständigheter under vilka den försökte vidmakthålla sina privilegier. Fram till en viss tidpunkt kunde byråkratin ha en speciell icke-kapitalistisk grund för sina privilegier, för att därefter i ett nytt sammanhang anse det vara i sitt intresse att byta till en annan logik.

²² För några år sedan skrev jag en polemisk artikel under den provokativa titeln ”Den arbetarfientliga arbetarstaten”. Det var inte bara en provokation. Jag kommer att återkomma till denna debatt i avdelning A.4.

Fram till mitten av 1970-talet minskade klyftan mellan övergångssamhällena och de utvecklade kapitalistiska länderna. Därefter ökade den. Från och med mitten av 1970-talet var systemets oförmåga att gå från extensiva till intensiva produktionsformer inte bara ett hinder för en fortsatt utveckling av produktivkrafterna. Det visade sig i den ökande importen till Östeuropa under 1970-talet (med stöd från Sovjetunionen), som på 1980-talet ledde till en skuldskris.

Medan det kapitalistiska systemet med hjälp av en nyliberal politik och en genomgripande teknologisk revolution inledde en kraftig offensiv mot arbetarna, så var den byråkratiska konservatismen oförmögen att påtvinga arbetarna större ”disciplin” eller bibehålla de sociala erövringarna, och än mindre göra en teknologisk revolution. Klyftan till de utvecklade kapitalistiska länderna ökade på nytt. Tack vare kapprustningen, högre räntor, Internationella valutafondens direkta och synliga hand, och så vidare, ökade trycket från det imperialistiska världssystemet ännu mer. Den ideologiska offensiven mot all sort välfärdspolitik fick en avgörande inverkan på intelligentsian i Sovjetunionen och Östeuropa, på grund av 1) misslyckandet för de på varandra följande reformerna, 2) förtrycket mot självständiga socialistiska rörelser och aktivister, och 3) ett stimulanssystem som var mycket mer fördelaktigt för mellanskikten i ett kapitalistiskt samhälle än i ett samhälle av sovjetisk typ.

Det var bara *under förhållanden av ekonomisk tillväxt* som byråkratin i övergångssamhällena kunde stabilisera sina egna privilegier på basis av ett icke-kapitalistiskt produktionssystem.

Frånvaron av en proletär antibyråkratisk revolution

Även om Mandel hade rätt om en del beskrivningar av arbetarnas styrka, så hade han en alltför ”objektivistisk” syn på arbetarnas förmåga att samtidigt spela en självständig roll både gentemot byråkratin och rekonstruktionsprocessen. Även på ”objektiv” nivå tog han inte tillräcklig hänsyn till effekterna från de specifika produktionsförhållanden som han analyserade.

Denna underlåtenhet uppmuntrades av den dynamik som hade funnits under tidigare arbetarstrider: 1956 i Ungern och Polen togs alltid som bevis på att den spontana logiken i arbetarnas kamp, trots den totala avsaknaden av rättigheter att organisera sig, skulle bli att bygga arbetarråd. Arbetarnas självorganisering, självförtroende och krav att bli fabrikenas verkliga ägare stimulerades av systemets ideologi och dess produktionsförhållanden: byråkraterna var inte de rättmätiga ägarna, de härskade i arbetarnas namn. Bara diverse sorters förtryck – och arbetarnas passivitet – kunde upprätthålla denna situation. Men under perioder av kris, när det öppet uppstod meningsmotsättningar i partiet, kunde arbetarnas krav plötsligt öka. Mandel gjorde rätt i att betona den styrka som hängde samman med enorma koncentrat av arbetare, ökande yrkesutbildning och utbildning, och växande krav när de grundläggande behoven väl var tillfredsställda. Trots att man officiellt rättfärdigade att man skickade stridsvagnar med att kapitalismen var på väg att återupprättas, så gick inte kampens dynamik i denna riktning. Den gick i riktning mot samhällelig kontroll över fabriken. Kanske Mandel överskattade denna dynamik. Det hade visserligen varit en massiv självorganisering. Men det faktum att den krossades av de sovjetiska stridsvagnarna eller de byråkratiska härskarna fick konsekvenser. Varken Mandel eller någon av oss tog hänsyn till det i vår optimism.

Hans optimism stärktes ännu mer av Solidarnosc i Polen, som i själva verket utgjorde en vändpunkt. Det inleddes med mycket imponerande arbetarmobiliseringar. Men Mandel accepterade en mycket rosa bild av det hela, och underskattade rörelsens subjektiva svaghet och inre motsättningar (mellan rörelsen för självstyre och fackföreningarna, och mellan de marknadsvänliga och de socialistiska experterna). Privatisering stod inte på Solidarnosc’ program. Men den var påtagligt förvirrad i frågan om marknaden. Gynnades arbetarna av marknaden? Av självstyre? Eller var det tvärtom ett verktyg för att dela och splittra arbetarklassen, som det hade gjort tidigare i Jugoslavien?

Hursomhelst ödelade förtrycket än en gång Solidarnosc' främsta positiva sida: den massiva självorganiseringen. Polen hade varit den enda samhälle där arbetarklassen hade samlat på sig erfarenheter av masskamp.

Sammanfattningsvis underskattade Mandel flera sidor hos den övergripande situationen och deras effekter på arbetarnas medvetande, i synnerhet i Sovjetunionen:

- 1) De stora företagen som en form för att socialisera arbetarnas dagliga liv, och de effekter på arbetarnas medvetande och förmåga till "klasskamp" som orsakades av de motsägelsefulla allianser som arbetarna och företagsledningen på denna nivå ingick mot "centrum".
- 2) Bristen på erfarenheter bland arbetarna av självständig kamp – inte bara på grund av det direkta förtrycket, utan just på grund av att den viktigaste formen för arbetarnas motstånd i systemet var att kontrollera arbetstakten och anställningstryggheten på fabriksnivå. Polen befann sig i en annan situation därför att arbetarna hade haft möjlighet att samla erfarenheter utan ett jämförbart förtryck, och därför att prisreformerna plötsligt enade arbetarklassen mot de i centrum som var ansvariga för beslutet att förändra prissystemet.
- 3) Att arbetarna lockades av marknaden och kollektiva privatiseringar på företagsnivå (båda betraktades som sätt att göra motstånd mot den centrala byråkratiska makten).
- 4) Krisen själv, som gjorde det svårare med gemensam kamp. Hur skulle arbetarna kunna kämpa mot inflation, växande arbetslöshet och alltmer olikartade förhållanden inom olika regioner, industrier och fabriker? Hur skulle de kunna kämpa när de ofta var tvungna att ha två eller tre arbeten för att få några inkomster?
- 5) Illusionen att det inte fanns något att förlora på privatiseringar och marknaden, vilket gynnade en "vänta-och-se" inställning till den nya politiken. De sociala erövringar som hängde samman med icke-kapitalistiska produktionsformer hade minskat betydligt på 1970- och 1980-talen. Enligt den nyliberala propagandan skulle marknaden och privatiseringar leda till effektivitet och frihet, inte arbetslöshet och fattigdom. När experimentet var fullbordat var det redan för sent.
- 6) Den internationella situationen med kris eller misslyckande för alla revolutionära experiment, tillsammans med en borgerlig offensiv mot arbetarna.
- 7) En "subjektiv svårighet" som har underskattats (och som troligen hänger ihop med vissa sidor hos debatten om socialismen). Arbetarklassens motstånd mot vissa sorters utsugning gör i sig själv inte arbetarna förmögna att organisera produktionsprocessen och distributionen på ett bättre sätt bara på grundval av direkt demokrati. Ett samhällsligt alternativ är ett komplicerat system som måste uppfinnas. Arbetarna behöver (och känner att de behöver) mer än en radikal politisk förtrupp för att kunna stå emot den kapitalistiska omgivningen och delta i ett annat produktions sätt.

A.4 Den "mjuka" kontrarevolutionen

Mandels påstående att återupprättandet av kapitalismen krävde att man skulle bryta sönder den existerande staten var riktigt. Det var riktigt att förtryckapparaten (mer eller mindre) måste rensas. Det var nödvändigt att bryta med det enda partiet som ett avgörande verktyg för statlig dominans, och man måste förändra systemets juridiska ramar och alla ekonomiska institutioner. Det stämde också att det ofta ägde rum "häxjakter", och att de nya borgerliga regeringarna försökte hitta ny personal till sin apparat.

... Men allt detta ägde rum utan någon våldsam kontrarevolution.

Det fanns flera skäl till det:

- De tidigare analyserade orsakerna (att byråkratins maktsystem drabbades av kris så fort den ekonomiska tillväxten upphörde) innebar att betydande delar av byråkratin var beredd att stabilisera sina privilegier med hjälp av privatiseringar i sitt eget intresse, eller beredd att hjälpa till med att återupprätta kapitalismen. Enpartisystemet dolde byråkratins brokiga sammansättning. Nomenklaturen var bara en del av den, och det var den enda del där partiboken var en absolut förutsättning för att kunna klättra uppåt och göra karriär. Många ”före detta byråkrater” bytte sida relativt lätt. Den oerhörda mängden pengar och de internationella borgerliga institutionerna som utövade påtryckningar mot systemet hjälpte till att ge denna strategi trovärdighet.
- Arbetarna befann sig inte heller, av de orsaker som har analyserats, i en ställning där de kunde göra motstånd mot denna process, som på ideologisk (propagandistisk) nivå framställdes som en antibyråkratisk process för frihet och för effektivitet. Marknad och privatiseringar var abstrakta saker. Motståndet var sporadiskt, och koncentrerat till fabriksnivå.

Ändå saknar rekonstruktionsprocessen en social bas. Det illustrerar på ett mycket speciellt sätt några av Mandels uppfattningar om dessa samhällens karaktär.

Det vanliga scenariot har varit: 1) en svängning på regeringsnivå, där det program som har försvarats har ändrats från att reformera systemet till ”systemförändringar”, 2) en inledande omvandling av de statliga institutionerna, lagstiftningen och förtryckapparaten i syfte att 3) ändra den samhällsekonomiska logiken: överge planeringen, prisreformer, privatiseringar, alltihopa under internationellt tryck från Internationella valutafonden (beväpnad med en växande utlandsskuld).

För arbetarmassorna innebär framväxten av marknadslagar en social tillbakagång. När de upptäcker det så är det redan för sent. Det gör inte makthavarna som förespråkade dessa förändringar (och ljög om effekterna av dem) mer populära.

Byråkraterna har inga invändningar mot att återupprätta kapitalismen om det hjälper dem att stabilisera sin egen makt eller samhällsställning. Men det räcker inte att byråkraterna *vill* omvandla sig till borgare för att de ska kunna göra det, och det av flera skäl:

- Bortsett från några maffiabossar kunde inte byråkraterna genomföra någon ”primitiv kapitalackumulation”. Tack vare pengarnas förändrade funktion (möjligheterna att investera och spekulera) håller det nu på att ske. Under tiden är det en allmän brist på kapital relativt till hur mycket som har privatiserats: tusentals, ofta enorma, fabriker i alla länder, som sammantaget i allmänhet svarar för större delen av BNP och arbetskraften. Den totala mängden besparingar i dessa länder utgör 10-20% av värdet på de fabriker som ska privatiseras, om de värderas så lågt som möjligt. Inte heller innebär det faktum att folk har sparade medel att de nödvändigtvis är beredda att investera dem i krisdrabbade fabriker. Det är därför det i allmänhet saknas en borgarklass, även om alla byråkrater skulle vilja bli borgare (utom där det fanns ett ”eget” kapital, som i Västtyskland eller den kinesiska diasporan).
- Byråkraterna hittade på olika sätt att ”sälja” fabriker till sig själva till mycket låga priser. Men det var varken populärt eller säkert. Inte ens en sådan ”nomenklatura-privatisering” ger heller byråkraterna medel (pengar och legitimitet och därmed makt) att omvandla, omstrukturera och modernisera sina fabriker för att bli mer konkurrenskraftiga. Som ett resultat av det innebär inte den kapitalistiska rekonstruktionen stabilitet eller samhällelig säkerhet för alla byråkrater. Under rena marknadsförhållanden skulle de flesta fabriker vara tvungna att slå igen. Så en del byråkrater går på ett pragmatiskt sätt mot privatisering när deras marknadsförhållanden är dåliga.
- De är redo att bli en ”kompradorbourgeoisie”. Men det utländska kapitalet strömmar inte in.

Medan den tyska borgarklassen har investerat 150 miljarder dollar årligen i sina nya *Länder*, så hade 1995 bara omkring 20 miljarder dollar investerats i hela Öst- och Centraleuropa – varav hälften i Ungern – och omkring 2 miljarder i Ryssland. Det existerar krediter, men inget som liknar Marshallplanen. Många byråkrater kan sälja sina kunskaper (i synnerhet sina kunskaper om systemet). Men det garanterar inte arbete åt alla.

- Massprivatiseringarna var ett sätt att komma förbi bristen på pengar och de impopulära nomenklaturprivatiseringarna – fram till en viss punkt. De gjorde det möjligt att förändra fabrikernas juridiska status och rättfärdiga privatiseringarna genom att ge alla ”tillgodokvitton”: ”en andel av den samhälleliga egendomen” i form av en bit papper med ett litet symboliskt nominellt värde som folk kunde använda för att köpa aktier. Men i Tjeckien till exempel – övergångens ”mest utvecklade” land – har privatiseringar med hjälp av tillgodokvitton hittills inte åtföljts av någon omstrukturering av fabrikerna. Konkurslagarna har inte genomförts, enorma lån mellan fabrikerna och osäkra fordringar har satt banksystemet i gungning, och det finns ingen klar ”ägare” till de privatiserade fabrikerna (utom staten, som står bakom bankerna). Inte ens när aktierna samlas i händerna på en bank eller en företagsledare för en stor fabrik blir de starka nog att omstrukturera den, eftersom det inte bara innebär att tusentals arbetare förlorar jobbet, utan också sina lägenheter, dagisplatser, sjukvård och så vidare.
- Staten är van att tvinga igenom marknadsdisciplin, men har inte makt att genomdriva den i Ryssland, eftersom både företagsledarna och arbetarna motsätter sig det. Det betyder inte att företagsledarna är mot ett återupprättande av kapitalismen som sådan. De är bara mot ett återupprättande som sker *på deras bekostnad*. Så de kohandlar med staten för att skydda den industri de driver – medan de på samma gång stärker sin makt för framtiden. Det är därför det bakom de gamla formerna och märkliga allianserna kan utvecklas en ny verklig ”statskapitalism” – under trycket från världsmarknaden och med en verklig borgerlig stat som förändrar pengarnas och den privata sektorns roll och tvingar den offentliga sektorn att omstrukturera sig.

Hela denna rekonstruktionsprocess döljer en *brist på symmetri mellan den stalinistiska kontrarevolutionen och återupprättandet av kapitalismen*, vilket förklarar varför det trots alla faktorer som talar för den är så svårt med rekonstruktionen. Stalinismens genomgripande undertryckande av den privata sektorn och marknadens makt beledsagades av en omfattande social rörlighet uppåt. Det gjorde systemet populärt, trots det blodiga förtrycket och de politiska och sociala kostnaderna. För att kunna stabiliseras måste återupprättandet av kapitalismen leda till att åtminstone en betydande del av befolkningen får en bättre samhällsposition. Eftersom det hittills inte varit fallet (tvärtom) så blir det ingen regeringsstabilitet, vi får se en mängd olika politiska partier utan stabila parlamentariska majoriteter, ökande röstskolk, och så vidare. Svårigheterna är inte desamma i Polen som i Rumänien, eller samma i Ungern som i Ryssland. Men det politiska missnöjet visade sig under valen i de länder där rekonstruktionen är ”mest utvecklad”. Och marknaden har fortfarande inte genomdrivit sitt fullständiga herravälde. Kapital kräver pengar och ett finansiellt och creditsystem. Det är den svagaste punkten för ett återupprättande av kapitalismen som saknar rötter i en organisk primitiv kapitalistisk ackumulation.

Men dessa svårigheter räcker inte för att skapa ett socialistiskt alternativ. Tvärtom underlättas återupprättandet av kapitalismen av att det socialistiska alternativet är så svagt internationellt.

A.5 Än en gång om den samhälleliga karaktären på staten i ett övergångsamhälle

Mandel kanske inte hade rätt när han talade om en allmän marxistisk teori om staten. Hursomhelst

finns det ingen sådan teori om staten i övergångssamhället. Mandel förde på ett övertygande sätt fram tanken att övergångssamhället (per definition), trots att det inte är ett stabilt ”produktionssätt” verkligen har ”produktionsförhållanden”. Dessa produktionsförhållanden omspannar mycket blandade ägandeformer och former för klassmotsättningar, som regel *utan att någon klass har en stabil makt*. Det speciella med den proletära revolutionen är att proletariatet (och dess allierade bönderna) inte är några ledande klasser innan de griper makten.

Teorin om den permanenta revolutionen – det vill säga uppgifterna för den socialistiska omvandlingen efter maktövertagandet – skulle kunna vara en bra grund för att utveckla en teori om staten under ett övergångssamhälle på väg till socialismen, inklusive risken för återupprättande och en byråkratisk kristallisering.

Inom dessa ramar måste man analysera ”övergångsstatens” motsägelsefulla klassinnehåll. Det enda ”säkra” draget är att borgarklassen inte längre har makten, ty om den hade det, eller fick herraväldet igen, så skulle samhället inte längre vara ett övergångssamhälle. Men det finns verkligen ”borgerliga sidor” hos övergångsstaten. Trotskij betonade en del av dem: själva det faktum att staten existerar som en särskild apparat, och formell juridisk jämlikhet (men denna sista punkt går att diskutera). Staten kommer säkerligen att i viss mån skydda privategendomen, och så vidare. Vi kan också analysera statens tendens att byråkratiseras (i ägandet, i hur arbetarpartierna fungerar, i planeringssystemet, i institutionerna, och så vidare).

Det går bara att garantera en socialistisk utveckling när statens ”proletära aspekter” har överhanden över både de borgerliga och arbetarfientliga byråkratiska aspekterna. Vilket är då kriteriet på att staten har en proletär karaktär? Enligt Mandels sätt att närma sig frågan inriktar det sig på den antikapitalistiska sidan (nationaliseringar och avskaffande av profitens dominerande roll). Men det är inte hela historien. Den proletära revolutionen kämpar för att församhälleliga ägandet, för att staten och klasserna ska vittra bort, den borde kämpa mot alla former av förtryck.

Alla dessa omvandlingar, alla dessa mål (som jag ska diskutera) är *den permanenta revolutionens uppgifter*. Ur den socialistiska revolutionens synvinkel uttrycker de övergångens historiska funktion. Varje fullbordande av dessa uppgifter stärker statens proletära aspekter (i den mening som jag har givit dem) – inklusive, paradoxalt nog, statens bortvittrande – och innebär ett stärkande av proletariatet.

Dessa omvandlingar går att analysera på regeringsnivå (de maktavande politiska partiernas karaktär och deras program), vad gäller de statliga institutionerna (statens bortvittrande genom att självorganiseringen och självstyret utvecklas), i de samhälleliga produktionsförhållandena, vad gäller församhälleligandets av ägandet (utvecklingen av verklig social kontroll i vilken form det vara må), och så vidare.

På alla dessa nivåer kan det ske framsteg och tillbakagångar och det kan finnas en motsägelsefull klasslogik. Om det inte finns tillräckliga möjligheter till omdaningar på andra nivåer (exempelvis den samhällsekonomiska nivån) kan maktövertagandet ge upphov till en mycket bräcklig arbetarstat. Men så fort den klart bekämpar det borgerliga herraväldet blir den en ”arbetarstat”. På motsvarande sätt är staten redan en borgerlig stat, om de borgerliga partierna i regeringen inte sitter med som en kompromiss inom ramen för en arbetarstat utan kan förändra de institutionella ramarna i riktning mot ett återupprättande. Om den inte snabbt kan hitta en social bas och inte kan genomdriva att profitkriterier blir förhärskande, kan den bli en bräcklig borgerlig stat. Jag lutar åt att tänka mig att de existerande östeuropeiska staterna är mer eller mindre bräckliga borgerliga stater. Men de får god hjälp av borgarklassens styrka internationellt (oavsett de svårigheter den har) och arbetarörelsens svaghet.

B. Att ompröva och omformulera debatten om socialismen

Ord som ”socialism” har berövats sin mening. Men det har inte människans värderingar och behov. Den pågående kapitalistiska ”globaliseringen” visar på ett klart sätt vad som står på spel bakom ”ismerna” som folk inte gillar: antingen profitens logik (som alltmer står i motsättning till att tillfredsställa de grundläggande behoven) eller logiken att tillfredsställa mänskliga behov (istället för profitens behov).

Av pedagogiska skäl, men också i klargörande syfte, borde vi reda oss utan begrepp som framställer samhällsprojekt i termer av *medel* istället för *mål*. Målen för det socialistiska projektet kan var radikalt och klart redan idag (även om det är ett öppet projekt). Medlen (”organisationsmodellen”, hur man ska uppnå dessa mål, nationaliseringsgrad, planens roll och utformning, pengarnas och marknadens roll) kan och måste *diskuteras* i förhållande till målen, erfarenheterna och sammanhanget.²³

Frågan måste vara: hur kan behoven tillfredsställas? Svaret är lite mer komplicerat än vad marxisterna förutspådde. Men Marx efterlämnade avancerade riktlinjer, som betonade att varje samhälle har sitt eget sätt att mäta ”tid” och organisera tid i linje med sitt mål, så att produktionen sker i enlighet med dess samlade behov.

I Mandels klassiska sätt att närma sig frågan om socialismen använder han ofta två särdrag för att karakterisera detta samhälle (till skillnad både från ”övergången till socialismen” och från ”kommunismen”): för det första ett distributionssätt med ”åt var och en efter arbete”, och för det andra ett direkt sätt att organisera ekonomin, som tolkas som ett bortvittrande av varukategorierna. Båda dessa kriterier behöver diskuteras.

Mandel utvecklade sina argument i den andra frågan (marknadens roll och varukategorier) på ett systematiskt sätt i *New Left Review* 1986-88, mot Alec Noves bok **Teori för en möjlig socialism**.²⁴ Jag gör inte anspråk på att här kunna ge en systematisk genomgång av denna mycket viktiga debatt, där det förs fram tre dominerande resonemang: 1) Nove utvecklar en ”marknadssocialistisk” modell, som utgår från hans övertygelse att *ingen* av Marx’ anmärkningar om socialismen är användbara (än värre, de är utopiska och missledande) för att bygga en ”möjlig socialism”. Noves utgångspunkt för sina egna förslag är en analys av de ”faktiskt existerande socialistiska samhällena” och av kapitalismen. Hans modell är pragmatisk, med minimala ”normer” för att definiera den som socialistisk: hårda begränsningar för privategendomen och en begränsad plan. Marknaden är regulator. 2) Mandel försvarar en radikal socialistisk modell utan pengar, med en socialiserad ekonomi som grundas på självorganisering. 3) Diane Elson för fram en modell för att socialisera marknaden, där de socialistiska förhållandena utvecklas som ett sätt att kontrollera och använda marknaden.

I en text som han skrev 1990 ändrade – som vi ska se – faktiskt Mandel debattens axel. Så de två perioderna måste faktiskt hållas isär.

Det ”socialistiska distributionssättet”

Under vissa diskussioner²⁵ hade Mandel betonat att det faktum att varukategorier överlevde under övergångsperioden på ett strukturellt sätt hängde samman med att det var omöjligt att organisera distributionen på grundval av parollen ”från var och en efter förmåga, åt var och en efter behov”, som i allmänhet framställs som att hänga ihop med det överflöd som kännetecknar ”kommunismen”. Han betonade också de ödeläggande effekterna av pengamotiv på den individuella produkti-

23 Se Maxime Durands bidrag till denna diskussion: ”Planification: 21 theses pour ouvrir le débat”, *Critique communiste* 106-107, april-maj 1991.

24 Alec Nove, **Teori för en möjlig socialism**, Göteborg: Röda bokförlaget, 1986.

25 Se till exempel ”Varukategorierna i övergångsskedet”, i **Planeringsdebatten på Cuba**, på marxistarkiv.se.

viteten.²⁶ Han framhöll de materiella drivkrafter som var knutna till gemensamma resultat och att man skulle undvika att utvidga penningdistributionen: minskad arbetstid, förbättrade arbetsförhållanden, ökad samhällelig konsumtion, och så vidare.

Det går att diskutera flera aspekter här.

För det första är den normgivande ”definitionen” av distributionssättet under övergångsperioden och socialismen allt annat än övertygande. Formuleringen ”åt var och en efter arbete” är varken en trossats eller särskilt exakt. Hur ska man ”mäta” arbetet: efter kvantitet? Kvalitet och resultat? Hur väl utfört arbetet är?

Av både praktiska och ideologiska skäl kompenserade man både i Sovjetunionen och Östeuropa i allmänhet det kroppsarbete som var obehagligt och hårt. Det verkar ur socialistisk synvinkel vara rimligt. Parollen ”åt var och en efter arbete” har också tillämpats ”efter ansvarsnivå” (i själva verket ställning inom byråkratin). Det borde förvisso kritiseras och det borde finnas strikta tak för byråkraternas löner. Under marknadsreformerna tolkades formuleringen slutligen som ”efter arbetsresultat” såsom det mättes på marknaden. Det innebar att man för samma arbetsinsats kunde få olika lön beroende på hur den fabrik eller industri man arbetade låg till på marknaden. Det orsakade en ökande och oacceptabel ojämlikhet och konflikter.

Dessutom har det både i många kapitalistiska länder och under Chrusjtjov i Sovjetunionen och på andra ställen blivit allt viktigare med normen att *distribuera efter behov*, utan samband med arbetet. Det finns ingen orsak att inte utvidga det.

I ett sällan citerat brev från Engels till Marx, som Roman Rosdolsky uppmärksammade, kastade Engels i själva verket ett intressant ljus över Marx' åsikter i denna fråga. ”Frågan har angripits på ett synnerligen ’materialistiskt’ sätt, helt stick i stäv med vissa idealistiska fraser om rättvisa”, sa Engels. ”Men det enda vettiga man här kan företa sig är naturligtvis att 1) försöka fundera ut vilken metod som kan bli lämpligast *till en början*, och 2) försöka skapa sig en uppfattning om hur *utvecklingen* sedan kan gestalta sig.”²⁷ Det är långt från en normerande vision av socialismen, ”definierad” som ett samhälle där distributionssättet redan är bestämt.

Vår slutsats tar formen av en paradox: *om den socialistiska framtiden inte finns redan i de omedelbara postkapitalistiska samhällena så kommer det överhuvudtaget inte att bli någon socialistisk framtid*. Den socialistiska (kommunistiska) omvandlingen borde (än en gång) tolkas som en internationell befrielseörelse, inte som ett samhälle som är klart avskilt från ”övergångssamhället”. Därmed behöver inte de behov som ska tillfredsställas ”lyda” en deterministisk, ekonomisk logik, de måste passa de prioriteringar som gör det möjligt att befästa det folkliga stödet till ett sådant projekt.

Medlen måste stämma överens med målen

Förkortad arbetsvecka, avskaffa de torftigaste och mest ansträngande arbetena, ge tid till skolning, utbildning, ledningsuppgifter och fritid, ge män och kvinnor möjligheter att kontrollera de omständigheter som påverkar deras liv, allt detta kan vara former för materiella drivkrafter som inte är pengar – tillsammans med framväxten av smak för att besluta för beslutandets egen skull. Dessa källor till energi och skaparkraft har inte utnyttjats, inte ens när självstyret gjorde dem till en verklig möjlighet.

Vore det inte bättre att ta målet själv – att omvandla samhällsförhållandena och öka produktiviteten för att förkorta arbetsveckan – som motiv? Om man återförenar arbetaren med hans eller hennes

26 Mandel, ”Du ’nouveau’ sur la question de la nature de l’URSS”, *Quatrième Internationale* nr 45, september 1970.

27 *Från Engels till C. Schmidt*, 5 augusti 1890. På www.marxists.org. Citeras i Roman Rosdolsky, ”La limite historique de la loi de la valeur: l’ordre social socialiste dans l’oeuvre de Marx”, *Critiques de l’économie politique* nr 6, januari-mars 1972.

arbete, och uppmuntrar dem att fritt och öppet uttrycka behoven och gynnar en debatt om motiven själva, så skulle det hjälpa till att förkasta olämpliga lösningar på problemen.

En demokratisk förvaltning av av distributionsnätverken skulle kunna knyta ökade pengainkomster till en ökning av systemets allmänna produktivitet. Det skulle uppmuntra arbetarna att sprida alla de framsteg som har gjorts hos dem, och stimulera dem med ”högsta prestationsförmågan” att kontakta andra och föra vidare sina kunskaper... Det reser ännu en gång frågan om vilket tid/rum-komplex som är bäst för arbetarna/konsumenterna att bedöma dessa framsteg och förbättringar. Ska de mäta dem i den dunkla, kategoriserade värdedimensionen? Eller i hela kedjan av samhälleligt arbete och bruksvärde?²⁸

Det ställer den vidare frågan om hur systemet i sin helhet ska regleras.

Marknadens roll: debatten mellan Mandel och Nove

Under diskussionen med Nove i *New Left Review*²⁹ inleder Mandel sin argumentation genom att presentera ”den marxistiska politikens mål – socialism utan varuproduktion”. Hur skulle man då mäta produktion och kostnader – ”samhälleligt nödvändigt” arbete? Indirekt svarade Mandel att det kunde göras ”direkt”. Det skulle betyda en direkt organisering av produktionen och distributionen i termer av bruksvärden eller konkret arbete – det vill säga utan pengar eller priser.

Det är intressant att se Trotskijs åsikter om ett sådant försök att på ett direkt och uttömmande sätt planera produktionen och distributionen i sin helhet. I ”*The Soviet Economy in Danger*” [Sovjetekonomin i fara] skrev han att det inte finns något ”allenarådande intellekt” som kan ”utarbeta en felfri och fullständig ekonomisk plan, från antalet tunnland vete ner till den sista västknappen”.³⁰ Det är inte ett uttalande ”på kort sikt” som begränsas till en situation av relativ brist eller underutvecklade produktivkrafter. Inte heller grundade sig hans kritik av stalinisternas försök att planera allt in i minsta detalj på en analys av byråkraternas uppträdande. Han grundade sig på att ett sådant projekt var ogenomförbart, och på att planekonomin behövde reagera på hur marknaden uttryckte efterfrågan. Man skulle till och med kunna hävda att utvecklingen skulle göra det ännu mer komplicerat, och att ekonomins socialisering inte avskaffar behovet av ekonomiska mätningar i form av priser.³¹ I själva verket förstärks Trotskijs argument av de senaste vetenskapliga framstegen, som visar att resultaten kan vara oförutsägbara även när man har den allra bästa informationen om ett systems resurser.

Trotskij underströk också det faktum, att byråkratin genom att koncentrera makten att fatta beslut i sina händer hade ”avskiljt sig från de berörda miljonernas ingripande”. Det för på tal en annan sida av problemet: möjligheten att göra olika val. Mot stalinisternas upphävande av marknaden ställde han tanken att ”planen till avsevärd del kontrolleras och förverkligas genom marknaden”. För honom var det oundgängligt med en ”stabil valutaenhet” för att undvika kaos. Under de konkreta förhållanden som rådde under övergången i Sovjetunionen ansåg Trotskij, att ”en riktig inriktning för ekonomin under övergångsepoken går bara att uppnå genom en växelverkan mellan dessa tre element, den statlig planeringen, marknaden och sovjetdemokratin.”³²

I sin debatt med Nove har Mandel ett helt annat sätt att närma sig frågan. Följande exempel visar

28 Samary, **Plan, Market and Democracy**, s 56.

29 Mandel, ”In Defence of Socialist Planning”, *NLR* 159, september/oktober 1986, Alec Nove, ”Markets and Socialism”, *NLR* 161, januari/februari 1987, Mandel, ”The Myth of Market Socialism”, *NLR* 169, maj/juni 1988.

30 Trotskij, ”The Soviet Economy in Danger”, 22 oktober 1932, **Writings of Leon Trotsky (1932)**, New York 1972, s 274.

31 I **Problèmes théoriques et pratiques de la planification**, Paris 1949, liksom i senare böcker som **Socialism och ekonomisk planering**, Mölndal : Partisan, 1971, hävdade Charles Bettelheim att behovet av ekonomiska beräkningar inte gick att avskaffa under den socialistiska planeringen. Sådana frågor kräver en speciell diskussion.

32 Trotskij, ”The Soviet Economy in Danger”, s 274-275.

hur han ser den direkta demokratin som ersättning för marknaden i den socialiserade ekonomin: som en övergripande mekanism för att lösa alla frågor, inklusive färgen på och antalet skor som varje person ska tillåtas få:

I fabriker som tillverkar konsumtionsvaror skulle produktionens sammansättning härröra ur tidigare överläggningar mellan arbetarråden och en konsumentkonferens som hade valts på ett demokratiskt sätt av den stora massan av medborgare. Olika modeller – exempelvis olika skomodern – skulle föreläggas dem, och konsumenterna skulle kunna prova och kritisera dem och ersätta dem med andra. Det viktigaste verktyget för denna utprovning skulle vara visningsrum och reklamblad. De senare skulle spela rollen som ”folkomröstning” – en konsument som hade rätt att få sex par skor per år skulle kryssa för sex exempel på ett blad med 100 eller 200 alternativ.³³

Denna procedur antas bestämma produktionen och distributionen mellan fabriker och mellan fabriker och konsumenter i den socialiserade sektorn. ”Det varuutbyte som sker med hjälp av valuta skulle i huvudsak vara begränsat till det inbördes förhållandet mellan privata och kooperativa sektorer å ena sidan och de enskilda konsumenterna eller den socialiserade sektorn å den andra.”³⁴ Även om man godtar Mandels argument att det är ett enormt slöseri i de nuvarande kapitalistiska affärerna, att inte alla måste besluta om allt, och att det finns ett betydande antal produkter där det går att planera standardmängder och kvaliteter på förhand, så skulle det ändå innebära att en mycket stor del av den dagliga tiden skulle gå åt till möten istället för att handla eller se efter i en katalog eller en dator.

Argumenten är inte övertygande:

- Det värsta är att de försvagar Mandels grundläggande och övertygande försvar för den direkta demokratin. Alltför många möten och omröstningar om detaljer skulle minska deltagandet i verkligt nödvändiga kollektiva beslut om de avgörande valen.
- Att använda pengar för att köpa och sälja motverkar inte planens effektivitet. De kan vara ett verktyg för att utarbeta den och tillämpa den och kontrollera att den verkligen tillfredsställer behoven, både för konsumenterna och för de socialiserade fabriker som behöver halvfabrikat för sin egen produktion. Det skulle göra det möjligt att välja en annan leverantör om en inte är tillfredsställande.
- Något som verkligen existerar (och utvecklas i de existerande kapitalistiska fabrikerna) är stora möjligheter att utnyttja nya teknologier och datorer för att *anpassa produktionen till direkta order*, och på så sätt minska lagren. Många val går att göra hemma, de görs ofta med hjälp av kataloger och skulle kunna datoriseras med individuell formgivning. Det är redan möjligt att köpa via datorn – men det är fortfarande bara att köpa.
- Det är också sant att datorer i betydande omfattning kan öka möjligheterna att decentralisera beslutsfattandet på ett sätt som står i överensstämmelse med att man mäter resurser och begränsningar centralt. Men det säger fortfarande inget om hur vi ska mäta produktionen (i direkt arbetstid?).

Mandels ståndpunkt härrör uppenbarligen ur att han så radikalt förkastar det utanförskap som varuförhållandena på den kapitalistiska marknaden orsakar. Men innebär kritiken av den kapitalistiska marknaden och utanförskapet att man måste förkasta pengar och priser, eller snarare förkasta de sociala relationer som ligger bakom dem? Och hänger dessa förtryckande sociala relationer ihop med att det finns en marknad eller hänger de istället ihop med marknadens diktatur, inklusive arbetsmarknaden och kapitalmarknaden? Är de med andra ord knutna till speciella klassnormer för

33 Mandel, ”In Defence of Socialist Planning”, s 27-28.

34 *Ibid*, s 32.

hur man mäter kostnader och behov?

Elson kritiserar Mandels definition av socialismen ”uttryckt som avsaknad av varuproduktion”, och betonar:

I Marx' skrifter är varan i grund och botten inte en artikel som köps och säljs för pengar... Uppbyggnaden av Marx' texter i sin helhet tyder på något mindre banalt. Varornas problematiska ställning härrör inte bara från det faktum att de säljs och köps, utan från att denna försäljning och köp sker under förhållanden som gör det möjligt för dem att få ett eget självständigt liv. Det är varornas självständighet som gör att de sociala relationerna mellan människor kan anta den fantastiska formen av förhållanden mellan ting: ”Personer existerar bara för varandra som företrädare för och följaktligen ägare av varor.”³⁵

Vad det handlar om: ”Denna tolkning lämnar öppet för möjligheten att skapa ett samhälle där varor byts mot pengar utan att ha ett eget självständigt liv: och där personer inte bara existerar för varandra som företrädare för varor.” I sin stimulerande uppsats analyserar Elson denna möjlighet, ”som inte kräver att man avskaffar köpandet och säljandet, utan att man socialiserar dem.”³⁶

I en parallell diskussion om just detta ämne i **Plan, Market and Democracy** [Plan, marknad och demokrati] citerade jag Bettelheim, som i **Socialism och ekonomisk planering** helt rätt betonade att övergångssamhällena ännu inte hade utvecklat ”fullgoda sätt att mäta de samhällliga arbetet, som aldrig sammanfattas i form av fysiskt arbete”.³⁷ Den socialistiska ”motsvarigheten till ’samhälleligt nödvändigt arbete’ som står i samband med ’nyttig samhälllig effekt’ har ännu inte hittats”, sa han. Till skillnad från ”värdelagen” betonade jag det faktum att priserna i övergångssamhället både kommer att definiera hur behov och kostnader mäts och de sociala relationerna. I den kapitalistiska världen dominerar det ”abstrakta arbetet” därför att det är innehållet i det värde som tar formen av pengar, och därför att *det inte finns någon kapitalism om pengar inte kan göra mer pengar*. Därmed är ”konkret arbete” och bruksvärde underordnade kategorier. I övergångssamhället borde motsatsen vara regeln, men man bör också utvidga rum och tid för förnuftiga bedömningar, som gör det möjligt med heltäckande planer och *samhällelig kontroll*. Jag föreslog därför följande riktlinje för den fortsatta analysen:

På samma sätt som varan... innefattar en trefaldig bedömning av kostnader, behov och sociala relationer, så måste den samhällliga kontrollen utsträckas över dessa tre områden: men tekniken för att registrera kostnaderna och inventera behoven måste underordnas de övergripande samhällliga valen.³⁸

Det kan inte finnas något socialistiskt projekt:

- Utan att man förkastar kapitalmarknadernas herravälde – och förkastar det absurda att finansmarknaderna ”reagerar negativt” när arbetslösheten sjunker.
- Utan att man vägrar se arbetskraften som en ”sak”, en vara vars kostnader ska vägas mot andra kostnader (för maskiner). Rätten till arbete måste vara en utgångspunkt, inte ett osäkert resultat av hur ekonomin regleras.
- Utan att det grundläggande målet är att människan (män och kvinnor, arbetare och konsumenter, föräldrar och barn, enskilda och alla möjliga grupper) kontrollerar det dagliga livet och framtiden. Det betyder att livet fullständigt omorganiserar, och att den ”nödvändiga” arbetstiden, fritid och hushållsuppgifter, de materiella och kulturella livsvillkoren, de

35 Diane Elson, ”Market Socialism or Socialization of the Market?”, *NLR* 172, november/december 1988, s 4.

36 *Ibid.*

37 Bettelheim, **Socialism och ekonomisk planering**, s 11 [i engelska upplagan, här citerat ur Samary, **Plan, Market and Socialism**, s 56.]

38 Samary, *ibid*, s 57 (kursivering i original).

mänskliga förhållandena på livets alla områden, och vårt förhållande till miljön förändras totalt.

- Utan att det finns alternativa val: vad gäller arbetstakt och hur arbetet organiseras, hur man prioriterar de behov som ska tillfredsställas för alla, inom systemet av stimulansåtgärder, inom teknologin, vad gäller olika former för solidaritet.
- Utan solidaritet med de svagaste och att man avvisar allas kamp mot alla.

Om marxismen betyder något så är det en genomgripande kritik:

- För det första av värdelagen i det kapitalistiska systemet, som framställer sig som en ”objektiv lag”, med priser som döljer samhällsförhållanden och val som grundar sig på *klassnormer för att mäta kostnader och behov*. Det betyder också att man bara tar hänsyn till de behov och de kostnader som kan uttryckas i priser.
- För det andra av all sorts ”normerande” val som ett så kallat universellt ekonomiskt (eller klass-) förnuft påtvingar människan, vare sig det genomdrivs via en marknad eller en plan.

Det innebär att ”värdelagen” inte kan reglera det socialistiska samhället. Det medför också en radikal kritik av alla ”modeller”, vare sig de kallas ”socialistiska” eller ej, som döljer sociala relationer bakom priser och varurelationer. Det förkastar i själva verket alla statistiska modeller som syftar till att ”definiera” ett optimalt värde med hjälp av beräkningar.

Det innebär alltså att ekonomin inte kan regleras av ett ”verktyg”, vare sig marknaden eller planen som sådan. Beräkningar och marknadssymptom måste underordnas människans bedömning, därför att det är den enda ”regulator” som på ett rationellt sätt motsvarar de socialistiska målen. Men vilka utfärdar den ”slutgiltiga domen”, och hur: människor, som arbetare och konsumenter, män och kvinnor, individer och grupper. Den socialistiska demokratin är mycket mer komplicerad än vad man har förutsett. Självstyret kräver experter och motexperter som utnyttjar beräkningar såväl som marknadsindikatorer. Men för att inte ge experterna sista ordet krävs det också politiska diskussioner via partier och massorganisationer som försvarar speciella intressen. Allt detta krävs för att vidga horisonten för de slutgiltiga valen.

Det måste därför finnas största möjliga klarhet om vad man betraktar som kostnad eller rättighet för människor:

- Full sysselsättning är en *kostnad* för det kapitalistiska samhället, men en *rättighet* och en källa till större effektivitet i det socialistiska samhället.
- Ekonomisk demokrati, utbildning och anställningstrygghet är *kostnader* som ska minimeras för borgarklassen, men de är *rättigheter* och en källa till produktivitet enligt den socialistiska logiken.
- I det borgerliga juridiska systemet används jämlikhet för att skyla över och vidmakthålla en verklig klassojämlikhet och ett ojämnt ägande, men i ett socialistiskt samhälle är det en rättighet som kräver ansträngningar och omkostnader för att verkligheten upprätthållas.

Det måste också finnas ett sätt att *uttrycka behov* som inte är begränsat till att mäta pengar eller priser, trots att vi idag känner till hur man ska ”internalisera” många ”yttre drag” i priser (till exempel på det miljöpolitiska området).

Mandels argument var inte övertygande eftersom det hade en benägenhet att framställa det som att arbetardemokratin var enkel och kunde lösa alla problem utan verktyg och institutioner, inklusive en ”socialiserad marknad”. I grund och botten ville Mandel understryka att den slutgiltiga domen måste fällas av arbetarna (låt oss säga människor som arbetare och konsumenter). I det avseendet var han övertygande.

Debattens utveckling

Under debatten med Nove 1986 betonade Mandel:

Det som verkligen står på spel i den aktuella diskussionen är inte den *kortsiktiga* frågan om hur länge man behöver lita till varuutbytet i det omedelbara efterförloppet till en antikapitalistisk revolution, utan huruvida socialismens långsiktiga mål – ett klasslöst samhälle... överhuvudtaget är värt att förverkliga.³⁹

Som vi redan har sett likställde han processen med klassernas bortvittrande med bortvittrandet av varorna (som enligt denna modell bara existerade som utbyten med den privata eller kooperativa sektorn). Men i en artikel som skrevs 1990 och publicerades i *Critique communiste* under titeln ”Plan ou marché, la troisième voie” [Plan eller marknad, den tredje vägen], ändrade Mandel fullständigt diskussionens inriktning och framställde sin ståndpunkt på ett annat sätt:

Debatten handlar inte om man *under den långa övergångsperioden* mellan kapitalismen och socialismen fortfarande kan använda marknadsmekanismer eller ej... Debatten rör följande fråga: *bör marknaden göra de grundläggande valen angående fördelningen av de otillräckliga resurserna eller ej?*⁴⁰

Här är det övergångsperioden – som kommer att vara länge – som är horisont för debatten. Mandel var alltid för att använda en del marknadsnormer i övergångssamhället, och han hävdade att förekomsten av varukategorier inte bevisar att marknaden och kapitalistiska förhållanden är förhärskande. Det är uppenbarligen den mer avancerade fråga kring vilken Elson utvecklade sitt sätt att närma sig frågan. Frågan är vilken dynamik som finns i att använda pengar *i enlighet med deras olika funktioner*.

Det som enligt Mandels nya formulering ”står på spel” är: *bör marknaden avgöra de viktigaste valen?* Frågan är uppenbarligen ”nej”. Prioriteringarna måste ”avgöras demokratiskt av arbetare-/konsumenter/medborgare tillsammans, som väljer mellan flera följdriktiga alternativ.”⁴¹ Men då är inte diskussionen längre densamma. På ett mer övertygande sätt stakar Mandel ut ett särskiljande sätt att närma sig frågan:

Det finns ingen anledning att begränsa *konsumentens fria val*. Allt det bör *utvidgas och inte begränsas*... Det finns inte heller någon anledning att anta att man under övergångsperioden från kapitalism till socialism bör slå ifrån sig eller ens minska användandet av pengar (som kräver en stabil valuta) och marknadsmekanismer. *Det enda villkoret är att det inte innebär att marknaden avgör hur man prioriterar de samhälleliga och ekonomiska valen...*

Användandet av pengar som en *redovisningsenhet* ska skiljas från dess funktion som instrument för *utbytet*, och ännu mer från dess användning som ett *medel för att ackumulera rikedomar och göra val och ta investeringsbeslut*.

Den första användningen *kommer att fortsätta och generaliseras i den socialistiska planeringen*. Den andra har *redan börjat minska* under kapitalismen och kommer att fortsätta att minska under övergångsperioden, med undantag för vissa varor och tjänster. Det kommer troligen att ske en ökning av ”gratis varor och tjänster”. Den tredje användningen av pengar bör *begränsas kraftigt och efterhand avskaffas*.⁴²

Det behövs uppenbarligen ytterligare diskussioner om detta ämne, i synnerhet om planerings-

39 Mandel, ”In Defence of Socialist Planning”, s 9, min kursivering.

40 Mandel, ”Plan ou marché, la troisième voie”, *Critique communiste* nr 106-107, april-maj 1991, s 15 (min kursivering). Flera diskussioner publicerades också i *Critique communiste* om den modell som lades fram av Tony Andreani, ”Pour une socialisme associatif”, i nummer 116-117, februari-mars 1992. Se också J Vanek, **The Labor-Managed Economy: Essay**, Ithaca 1977.

41 Mandel, ”Plan ou marché”, s 16.

42 *Ibid*, s 21-21 (min kursivering).

formerna, inte bara inom konsumtionsvarusektorn utan också i de fabriker som producerar produktionsmedel. Mandel var alltid fientligt inställd till att produktionsenheterna skulle vara "självständiga" och mot alla tankar på att företagen skulle vara självfinansierade. Även på detta område har olika sorters "marknadssocialism" mycket olika logik: å ena sidan konkurrens mellan självständiga enheter (med arbetarsjälvstyre i större eller mindre omfattning) och banker på grundval av lönsamhet, och å den andra den "socialiserade marknad" och planering, utan kapitalmarknader, som Elson föreslår, och vars logik är att uppmuntra systematiskt samarbete och inte "rovgirig konkurrens".

Jugoslavien hade erfarenhet av mycket olika kombinationer av plan, marknad och självstyre inom systemets politiska ramar. Både konflikterna mellan självstyret och de byråkratiska och teknokratiska formerna av planering (under den inledande perioden) och de mellan självstyret och marknadens logik (längre fram) är värda att studera. Jag har studerat dessa motsättningar,⁴³ ty i likhet med Nove är jag övertygad om att vi kan lära mer av en konkret analys av de så kallade "socialistiska" länderna än av Marx, om man hos Marx letar efter en konkret modell för socialismen. Men för att kunna bedöma erfarenheterna behöver man kriterier. Noves mycket intressanta bokslut från Sovjetunionen och det reformerade system i Jugoslavien grundar sig på ett förkastande av de marxistiska kriterierna. I hans modell har arbetarnas självorganisering och utanförskap ingen plats. Jag försökte också göra ett bokslut och dra lärdomar från de många jugoslaviska "modellerna" (fyra olika modeller under fyra årtionden). Men jag använde andra "glasögon" än Nove. Jag försökte med hjälp av Marx' anvisningar blotta det förnuftiga i arbetarnas självstyre, och göra en balansräkning genom att använda den måttstock som arbetarnas och medborgarnas frigörelse utgör. Det ledde mig mer i riktning mot Elsons åsikter (och Mandels övertygelser) än mot Noves modell.

Att använda marknaden ska inte innebära att man överger det marxistiska sättet att betrakta vad som pågår bakom den, eller har den naiva åsikten att marknaden är ett neutralt verktyg. En sådan naiv åsikt leder till att man accepterar marknadens diktatur. Det gäller i ännu högre grad inom ramen för en kapitalistisk omgivning och ett övergångssamhälle där det fortfarande finns kapitalistiskt ägande. Via marknaden och priser *drabbar olika normer för effektivitet samman*. Det är en omstridd punkt bakom världsmarknadspriserna, som under den nuvarande "globaliserade kapitalismen" bestäms av värdelagen. Det är ett fastslaget faktum att de mest bakåtsträvande samhällsförhållandena med lätthet är de "mest konkurrenskraftiga": de kommer att sätta press på varje samhälle som tänker sig att inleda en socialistisk omvandling. Här krävs också klarhet för att utvärdera den bästa möjliga omfattningen och de bästa formerna för en "progressiv protektionism", för att hantera de nödvändiga men konfliktfyllda relationerna till kapitalismen så länge den existerar.

Låt oss till sist betona Mandels slutsats. I slutet av den artikel från 1990 (som citeras ovan) avfärdar Mandel ett visst sätt att läsa Marx.

I själva verket är det mest effektiva och mänskliga sättet att bygga ett klasslöst samhälle att experimentera, och det måste förbättras med hjälp av på varandra följande sätt att närma sig det. Det finns ingen bra "kokbok" för att göra detta – varken "fullständig planering" eller "marknadssocialism".⁴⁴

Han hävdar sedan att vi måste använda alla de tre delar som Trotskij särskilt omnämner (plan, marknad och demokrati), och lägger till en fjärde: en radikal minskning av arbetstiden, en oundgänglig åtgärd för att arbetarna helt enkelt ska ha tid för direkt demokrati.

Om vi påminner oss de inledande yttranden jag citerade från Mandel angående det marxistiska tänkandet begränsning vad gäller övergången till socialismen, så låter denna sista text som en sorts testamente – och förbättring. Från den första texten till denna sista föreföll Mandel vara säker på

43 Samary, *Le Marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*, Paris 1988.

44 Mandel, "Plan ou marché", s 21.

vad socialismen inte var: ett samhälle som använder varor. Mot slutet lämnade han frågan öppen – även om han inte uttryckligen medgav att han hade ändrat uppfattning. Förvisso var det inte det bästa sättet att diskutera. Men det var bättre än att inte kunna ändra sin ståndpunkt överhuvudtaget.

Det var också bättre än att förändra sin uppfattning i de grundläggande principiella frågorna: behovet och möjligheten att kämpa för frigörelse på grundval av människans självorganisering, upphävande av utanförskapet, och ansvar på livets alla områden och i världsomfattning. Det var Mandels övertygelse, och grunden till hans välbekanta optimism och aktiva engagemang.

(Översättning från engelska, Göran Källqvist.)